

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**LEKSİK VAHİDLƏRİN SEMİOTİK VƏ
LİNGVOKULTUROLOJİ TƏDQIQI**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: Sura Tariyel qızı Pənahlı

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Sövlinqvistik və psövlinqvistik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, dosent
Gölsüm İsrəfil qızı Hüseynova

Rəsmi opponəntlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

filologiya elmləri doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya elmləri doktoru, dosent
Aygün Şahnəzər qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Məsud Əhməd oğlu Mahmudov

[Handwritten signature]

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilin leksik vahidlərinin semiotik və linqvokulturoloji tədqiqi müasir linqvistikanın əsas problemlərindən biridir. Mental proseslərin məcmusu və onların dildə ifadə vasitələri insanın nitq-şüur fəaliyyətini əks etdirir. Koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyekti insandır. İnsan verbal informasiyanın yaranması və dərk edilməsi prosesində əsas amil hesab olunur.

Müasir dilçilik elmi insanı və onu əhatə edən aləmi, onların qarşılıqlı əlaqələrini araşdırır. Bu zaman elmi tədqiqatların əsasını dil təşkil edir. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibətlərinə saysız-hesabsız əsərlər həsr edilmişdir. Lakin dilin leksik vahidləri semiotik və linqvokulturoloji baxımdan sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Bu tədqiqat əsərində əsas diqqət dilin leksik vahidlərinin semiotik və linqvokulturoloji nöqteyi-nəzərdən araşdırılmasına verilmişdir.

Dissertasiyada dil işarəsinin, onun koqnitiv-funksional və linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi diqqət mərkəzində dayanır. Təbii başər dili semiotik və linqvokulturoloji sistem kimi götürülür və bu işarələr sisteminin daimi inkişafı qeyd olunur.

Müasir dilçiliyin səciyyəvi xüsusiyyətləri funksionalizm və antroposentrizmin tədqiqidir. Ətraf aləmin tədqiqinə funksional yanaşma insanın nitq-şüur fəaliyyətini, mental prosesləri və onların ifadə vasitələrini araşdıran elmin – koqnitiv dilçiliyin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Koqnitiv dilçiliyin tədqiqinin əsasını hər bir şəxsin təfəkkür və nitqinin fərdi xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təsiri təşkil edir. Bu zaman fərdlərin təfəkkür – nitq proseslərinin xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində olur. Bu təfəkkür – nitq prosesləri müəyyən mədəni-dil sosisumuna, dərkətmənin yaranmasına və nitqin cəmiyyətdə başa düşülməsinə şərait yaradır.

İnsan beyninə daxil olan informasiya dərk edilərək konseptuallaşma prosesi ilə müşayiət olunur. Bu zaman insanın şüurunda konseptlər konseptual strukturlar və bütöv bir konseptual sistem yaranır. Konseptuallaşma təbii proses olaraq transformasiya olunan və konseptual sistemi tamamlayan yeni mənalardan yaranmasını və dərkətmə prosesinin ardıcılığını özündə ehtiva edir.

İnsanın psixologiyasını və şüurunu səciyyələndirən konkret proseslərin ifadəsi real nitqin təhlilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dil hadisələrinə antroposentrik yanaşma nitq prosesinin yaranmasını, yeni mənalara inkişafını və onların mədəniyyətlərarası dialoqda aktuallaşmasını özündə ehtiva edir.

Dil – ikitərəfli mahiyyətə olub iki əsasın – ifadə və məzmunun dialektik vəhdətini əks etdirir. Bundan əlavə dil işarələrinin işarə təqdimatı səviyyəsində reallaşan kateqorial mahiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Dil – işarələr sistemidir. Dilin işarəvi təbiəti onun universal əlamətlərindən və əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Dissertasiyanın mövzusu işarə anlayışının formalaşması, işarə nəzəriyyəsi və dil funksiyalarının semiotikası, dil vahidlərinin semiotik və semantik konsepsiyaları, dil və mədəniyyətin araşdırılmasının semiotik modeli, etnik mentalıq və dünyanın dil mənzərəsi, dil vahidlərinin semantik mahiyyətinin diskursiv və lingvokulturoloji təhlili, mədəniyyətdə və dildə insan obrazının təkamülü dildə şəxsiyyətin ifadəsi, konseptlərdə, poetik diskursda, frazeoloji semantikada mədəni informasiyanın ifadəsi kimi maraqlı problemləri özündə ehtiva edir. Dilçiliyin bu əsas problemlərinin araşdırılmasına həsr olunduğuna görə dissertasiyanın mövzusu aktualdır.

Tədqiqatımızda dil və nitqin vəhdəti əsas götürülür. İşarə yalnız dil sisteminin elementi deyil, həm də dilin kommunikativ vahidi olub, mətnə aktuallaşaraq öz ifadəsini tapır. Məna dil vahidi kimi mətnə verballaşaraq işarənin formalaşmasının konkret nəticəsi kimi səciyyələnir. Lingvistik mətn dərk etmə prosesini reallaşdıraraq dil vahidinin əhatəsini səciyyələndirir, onun reallaşma planının potensial əlamətlərini paradigmatik və sintaqmatik səviyyələrdə izah edir. Burada dil vahidinin sistem-funksional münasibətlərinin araşdırılması, dilin sistem daxili xüsusiyyətlərinin və real nitq funksionallaşmasının qarşılıqlı münasibətləri diqqət mərkəzində dayanır.

XXI əsr dilçiliyi nitq və təfəkkür proseslərinə, insanın nitq-təfəkkür fəaliyyətinin və onun dildə ifadəsini izahına geniş yer verir. Bu elmi paradigmdə insan və onun nitq-təfəkkür fəaliyyəti əsas yer tutur. Bu baxımdan transformasiya prosesində dilin semiotik

sisteminin roluna və yeni mənalara yaranmasına xüsusi diqqət yetirilir. Mental-lingval mahiyyətlərin reallaşması dil sisteminin işarəvilik səciyyəsinə, məna yaranması prosesində semiotika və konseptuallaşmanın qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir. Bu nöqteyi-nəzərdən də dissertasiyanın mövzusu aktualdır. Koqnitiv dilçiliyin əsasını hər bir fərdin nitq-təfəkkür fəaliyyətin və dərk etmənin yaranması və başa düşülməsi təşkil edir. İnformasiya dərk olunur və konseptuallaşma prosesi ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan da dissertasiyanın mövzusu aktualdır. Dissertasiyanın mövzusu dil vahidlərinə antroposentrik yanaşma, yeni mənalara yaranması və mədəniyyətlərarası dialoqda ifadəsi baxımından da aktualdır.

Dil vahidlərini semiotik və lingvokulturoloji nöqteyi-nəzərdən bir vəhdət halında və sistemli şəkildə tədqiqi dissertasiyanın mövzusu aktuallaşdırır. Dilin leksik vahidlərinin semiotik və lingvokulturoloji tədqiqi işarə nəzəriyyəsinə əsaslanır. İşarə nəzəriyyəsi qədim köklərə malikdir.

Qədim Hindistanda və Yunanıstanda işarə nəzəriyyəsinin ilkin rüşeymləri yaranmışdır. Qədim hind fəlsəfəsindəki işarə və anlayış, işarə və qavrama haqqındakı fikirlər yunan fəlsəfəsinin formalaşması və inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Antik dövrdə işarə anlayışı əsasən fəlsəfi biliklərin çərçivəsində tədqiq olunurdu. Klassik dövrdə işarə nəzəriyyəsi formalaşmış, Aristotel yaradıcılığında isə sistem şəklində düşmüşdür. Yunan alimi Demokrit təsadüfi sözlərin – işarələrin işlədilməsini, dilin xarakterində olan müxtəlifliklə izah etmişdir. Demokrit təfəkkürü nitqlə analoji olaraq təhlil edir.

Qədim yunan alimi Sokrat xarici aləmin dərk olunmasında işarənin rolu ilə maraqlanmışdır. Platon anlayışlar və adlar arasında mövcud olan münasibətlərdən bəhs etmiş, elmdə ilk dəfə olaraq növ-cins ideyasını irəli sürmüşdür. Aristotel dil haqqındakı tədqiqatları məntiqin tərkib hissəsi kimi qəbul edirdi.

Orta əsrlərdə işarə nəzəriyyəsi fərqli istiqamətlərdə tədqiq olunur. Aleksandriyalı Filon qeyd edirdi ki, hər bir insan üçün təbii aləm böyük və əzəmətli Allaha işarədir. Lakin Allahın mahiyyətini dərk etmək insan zəkasından kənardadır. İslam dininin müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimin üslubu və təfsiri işarə nəzəriyyəsinin

təkamülündə önəmli yer tutur. Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın alimləri işarə nəzəriyyəsinə həsr olunmuş möhtəşəm əsərlər yaratmışlar. Fəzlullah Nəimi hürufiliyin banisidir. Hürufiliyin təməli hərfliyin və sayların müqəddəsliyi, onlara işarə edən və simvolik mənalar yükləyən anlayışla bağlıdır. Türk əsilli Şərq mütəfəkkirləri İbn Sina, Bəhmənyar, Nəsirəddin Tusi təsdiq edirdilər ki, fikir və nitq, təfəkkür və dil arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur.

Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Fərabi islam dünyasının ən məşhur alimlərindən idi. Onun fikrincə, dünya özünün ilk mənbəyi olan birinci məkana – Allahın məkanına işarədir. Azərbaycan alimləri Nəsirəddin Tusi, Bəhmənyar, Xətib Təbrizi, Hüsəm Müzəffər, İbn Mühənnə dilin ifadəsi kimi işarələri təqdim edirdilər. Bu alimlər öz işarə nəzəriyyələri ilə müasir Avropa və Amerika alimlərini bir neçə əsr qabaqlamışlar¹.

Orta əsrlərdə Avropa alimləri Avqustin, Roselli, Pyer Abelyar işarə nəzəriyyəsindən bəhs edən maraqlı əsərlər yazmışlar. Pyer Abelyarın fikrincə, söz sadəcə səs ifadəsi deyil, eyni zamanda dəyərin daşıyıcısıdır. Bu baxımdan, söz cisimləri müəyyənləşdirir və predikat kimi funksionallaşır. Bu nəzəriyyəsi ilə Pyer Abelyar konseptualizmin əsasını qoymuşdur².

Orta əsrlərin Avropa alimlərindən Martina, Boetsi, İqauna, Simon, Dakiyuks, Tomas, Erfurt söz və təfəkkürün əlaqəsini araşdırmışlar. Orta əsrlərdə xristian ilahiyyatçıları işarə anlayışına xüsusi mənə vermişlər. Bu zaman nominalistlər və realistlər arasında universalilər problemi barədə fikir ayrılığı olmuşdur. Bu tədqiqatçılar arasında Tertullianın, İriney Lopnskinin, Avrili Avqustinin, Boetsinin, Anselit Kenterberiyskinin, Abelyarın, Foma Akvinskini adlarını çəkmək olar.

Yeni dövrdə işarə nəzəriyyəsinin tədqiqatçıları arasında F.Bekonun, R.Dekartın, H.Leybnitsin, C.Lokkun tədqiqatları diqqəti

¹ Шаймухамбетова, Г.Б. Арабоязычная философия средневековья. Классическая традиция / Г.Б.Шаймухамбетова. – Москва: Наука, – 1969. – 469 с.

² Алпатов, В.М. История лингвистических учений / В.М.Алпатов. – Москва: Наука, – 2001 – с. 31-40; Березин, Ф.М. История лингвистических учений / Ф.М.Березин. – Москва: Высшая школа, – 1975. – с. 12-15.

cəlb edir. Por-Royal qrammatikasının müəllifləri A.Arno, K.Lanslo və P.Nikol qeyd edirlər ki, *təfəkkürün dörd növü mövcuddur: təsəvvür, hökm, əqli nəticə və üslub. Ünsiyyət prosesində istifadə olunan bütün dil vahidləri, o cümlədən söz və cümlə təfəkkürdəki fikirləri ifadə edir və onları işarə edənə əlaqələndirir.*

Dil vahidlərinin semiotik təhlilində dilçiliyin tarixi-müqayisəli istiqamətinin xüsusi rolu olmuşdur. V.fon Humboldt dilin yaradıcı proses olduğunu sübut etdi. Alimin fikrincə, *dil insanın təbiətində yaranmışdır və mövcuddur. Əgər dilin prototipi insan təfəkküründə mövcud olmasa idi, insan danışa bilməzdi. İnsanı insan edən dildir*³.

Semiotik nəzəriyyə struktur istiqamətin banisi Ferdinand de Sössürün “Ümumi linqvistika kursu” əsəri çap olunandan sonra inkişaf etmişdir. Ferdinand de Sössür qeyd edirdi ki, *dil-nitq dixotomiyası, mənalaman və mənalandıran məfhumların işarə nəzəriyyəsindəki mövqeyi, dilin tədqiqinin sinxron və diaxron aspektdə araşdırılması dilçilikdə yeni nəzəriyyədir*⁴.

Ferdinand de Sössür dil işarəsini mənalandırılan və mənalandıranın vəhdəti hesab edirdi. Dilçilik tarixində işarənin mahiyyətinin araşdırılmasında analitik ənənə xüsusi yer tutur. Bu nəzəriyyənin banisi Q.Freqedir. Q.Freqenin fikrincə, *işarə dedikdə, hər hansı əşya və ya hadisəni ifadə edən mənə nəzərdə tutulur. Burada mənə anlayış və münasibət anlamında deyil, hər hansı əşya və ya hadisəyə əsasən götürülür*⁵.

Dil vahidlərinin semiotik baxımdan araşdırılmasında L.Vitqenşteynin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. L.Vitqenşteyn yazır: *“Mənim dilimin sərhədi mənim dünyamın sərhədi deməkdir. Dil sanki güzgü kimi dünyanı əks etdirir. Dünya əşya və hadisələrin deyil, onlara işarə edən atomar faktorların məcmusudur. Cümlələr*

³ Гумбольдт, В. Язык и философия культуры / В.Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 1985. – с. 40-47.

⁴ Соссюр, Ф. Труды по языкознанию / Ф.Соссюр. – Москва: Прогресс. – 1977. – с. 21-25.

⁵ Фреге, Г. Смысл и денотат / Г.Фреге. Сб.: Семиотика и информатика. – Москва: ВИНТИ, – 1977. – Вып. VIII, – с. 181-210.

sadə işarələrin müəyyən birləşmələrini və konfigurasiyalarını özündə ehtiva edir”⁶.

Dil vahidlərinin semiotik baxımdan araşdırılmasında Patnemin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. Patnem nəzəriyyəsinin əsas arqumentlərindən biri budur ki, insan hər hansı bir sözü şüurunda mənimsədiyi zaman başa düşür. Patnem işarənin qrammatik və semantik kateqoriyalarını, stereotiplərini müəyyənləşdirən markerləri öz əsərində hərtərəfli araşdırmışdı⁷.

Avropa alimi Qusserl digər Avropa alimi Brentanonun şüurun aktivliyi və intensional obyekt arasındakı ikili münasibət nəzəriyyəsindən fərqli olaraq trixotomiya (üçlük) ideyasını irəli sürür. Bu nəzəriyyəyə akt-noema-obyekt komponentləri daxildir. Şüur aktının mənasını Qusserl “noema” adlandırır⁸.

İşarə haqqında yeni elmin – semiotikanın tədqiqatçıları arasında Ç.Pirsin⁹, Ç.Morrisin¹⁰, R.Yakobsonun¹¹ adlarını xüsusilə çəkmək lazımdır. Ç.Pirs işarənin üç tipini müəyyənləşdirir: ikonik işarə, indeks, simvol.

Rus alimi A.A.Potebnya sözlərə fikirləri, ideyaları işarə etmək məqsədilə yaradılmış işarələr kimi baxmış, ümumiyyətlə, dilə işarələr sistemi kimi yanaşmışdır. Semiotikanın və işarələnmə prosesinin daha dərinədən dərk edilməsində müasir rus dilçiləri Y.S.Stepanovun, N.A.Slyusarovanın, V.M.Solntsevin,

⁶ Витгенштейн, Л. Логико-философский трактат / Л.Витгенштейн. – Москва: ИЛ., – 1988. – с. 50-52.

⁷ Патнем, Х. Значение и референция / Х.Патнем. Сб.: Новое в зарубежной лингвистике. – Москва: Прогресс, – 1982. – Вып. XIII, – с. 377-391.

⁸ Гуссерль, И. Собрание сочинений / И.Гуссерль. – Москва: РИГ, «Логос», – т. I. – 1994. – с. 102-104.

⁹ Пирс, Ч. Из работы «Элементы логики» / Ч.Пирс. Сб.: Семиотика: Антология // – Москва: Деловая книга. – 2001. – с. 165-226.

¹⁰ Моррис, Ч. Знаки и действия / Ч.Моррис. Сб.: Семиотика: Антология. – Москва: Деловая книга, – 2001. – с. 129-130.

¹¹ Якобсон, Р. В поисках сущности языка / Р.Якобсон. Сб.: Семиотика: Антология / Сост. Ю.С.Степанов. – Москва: Деловая книга, – 2001. – с. 111-126.

V.O.Kolşanskının, Q.P.Melnikovun, N.F.Alefirenkonun, V.S.Maslovun, V.V.İvanovun xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu alimlər öz tədqiqatlarında bu qənaətə gəlmişlər ki, semantik problemlərin əsasını ünsiyyətin ictimai prosesi təşkil edir. Bu isə öz ifadəsini işarə və məna probleminə tapır. İşarə və məna semantik proseslərin tərkib hissələridir.

Azərbaycan alimlərindən F.Veysəlli, Ə.Rəcəbli, A.Məmmədov, M.Əsgərov, Ə.Abdullayev və b. əsərləri semiotikaya, işarə nəzəriyyəsinə və dərk etmə prosesinə həsr olunmuşdur. Filologiya elmləri doktoru Mail Əsgərov Azərbaycan dilçiliyində dərk etmə prosesinin tədqiqi sahəsində yeni səhifə açmışdır. M.Əsgərovun “Dillərin leksik-qrammatik səviyyələrində öyrənilməsinin linqvopsixoloji problemləri”, “Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası”, “Linqvopsixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” adlı fundamental əsərləri işarənin koqnitiv əlaqələrinin araşdırılması, dərk etmə prosesinin mahiyyətinin aydınlaşdırılması, insana göndərilən informasiyanın təhlili və yenidən yaradılması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı dilin leksik vahidləridir. Dissertasiyanın predmeti dilin leksik vahidlərinin semiotik və linqvokulturoloji tədqiqidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dilin leksik vahidlərinin semiotik və linqvokulturoloji tədqiqi, dil işarəsinin funksional-koqnitiv xüsusiyyətlərinin və konseptuallaşma prosesi baxımından nitqin yaranmasında onun rolunun araşdırılmasıdır. İnsanın nitq-şüur fəaliyyətinin söyləmin reallaşma prosesinin əsası kimi təhlilidir. Konseptlərin təhlili, onların semiotik və linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin səciyyələnməsi də konseptuallaşmanın səviyyəsinə əsaslanaraq tədqiqatın məqsədini təşkil edir. Konseptual və semiotik baxımdan məna yaranması və məna transformasiyası mexanizmlərinin təhlili də dissertasiyanın məqsədinə aid edilir¹². Tədqiqatımızın məqsədi aşağıdakı vəzifələri qarşıya qoyur:

¹² Əsgərov, M. Dillərin leksik-qrammatik səviyyələrində öyrənilməsinin linqvopsixoloji problemləri / M.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 284 s.; Əsgərov, M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası / M.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 310 s.

- İşarə nəzəriyyəsi və dil funksiyalarının semiotikasını araşdırmaq;
- Dil işarələrini digər işarə sistemlərindən fərqləndirən əsas cəhətləri izah etmək;
- Söz, anlayış, ad və məna arasındakı əlaqələri təhlil etmək;
- Dil işarəsinin baza əsasını təşkil edən ümumi qanunauyğunluqları aydınlaşdırmaq;
- Dil işarəsinin funksionallaşdığı semiozisin əsas faktorlarını araşdırmaq;
- İşarə anlayışının formalaşması tarixini tədqiq etmək;
- Dil vahidlərinin semiotik konsepsiyalarını izah etmək;
- Dil vahidlərini semantik-struktur aspektdən araşdırmaq;
- Dil və mədəniyyətin tədqiqinin semiotik modelini araşdırmaq;
- Linqvokulturologiyanın işarə və mənaların vəhdəti kimi funksionalaşmasını araşdırmaq;
- Etnik mentalıq, dünyanın dil mənzərəsi və linqvokulturema problemlərini semantik sahə nəzəriyyəsi müstəvisində təqdim etmək;
- İnsan obrazının mədəniyyətdə və dildə təqdimatını araşdırmaq;
- Konseptləri mədəni informasiyanın təqdimat formaları baxımından araşdırmaq;
- Mədəni informasiyanın poetik diskursda ifadəsini tədqiq etmək;
- Mədəni informasiyanın frazeoloji vahidlərdə tədqiqini araşdırmaq.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın metodları koqnitiv dilçiliyin işarə nəzəriyyəsinin və linqvokulturologiyanın fundamental nəzəriyyələrinə əsaslanır. Tədqiqat prosesində əsasən təsviri və müqayisəli təhlil psixolinqvistik və koqnitiv-linqvistik təhlil metodlarına müraciət olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Dil işarəsinin mühüm funksional səciyyəsi – onun real aləmin konseptuallaşma prosesindəki rolundan ibarətdir. Təbii bəşər dilinin faktlarının təhlili işarənin ümumi mental-linqval mahiyyətinin

qanunauyğunluğunu bir daha sübut edir. Bu zaman dil işarəsi konseptual sahənin sosio-mədəni vahidi kimi funksionallaşır. Konkret assosiativ sahənin bütün mümkün variantlarında reallaşır. Bu xüsusiyyətlər öz real ifadəsini dil işarələri səviyyəsində tapır. Bu xüsusiyyətlər müəyyən mədəni mətndə mövcud olaraq verbal səviyyədə konseptual mənanı aktuallaşdırır;

- İşarə təqdimatı fenomeninin əsasında kateqorallaşmanın müəyyən tipi dayanır. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin ictimai həyatını və mədəniyyətini səciyyələndirən dil şüurunun xüsusiyyətləri ilə şərtlənərək formalaşır. Bu zaman dil şüuru psixi özəllikləri ilə dil sistemində, real aləmin konseptuallaşmasında və kateqoriyalaşmasında, dil işarələrində və real nitqin funksionallaşması prosesində əks olunur;

- İşarə dil sisteminin elementi olaraq sistem daxili münasibətlər baxımından faktiki olaraq motivə olunur. Lakin nitq fəaliyyətində mətnin şərtləri ilə əlaqədar olaraq müəyyən dərəcədə motivləşir. Bəzi hallarda ədəbi-bədii mətndə işarənin verballaşması prosesi lingvosemiotik ifadələrin bütöv bir kompleksi ilə səciyyələnir. Bu lingvosemiotik ifadələr mətn daxilində konseptual fəzanı yaradır;

- Yeni freymlərin və konseptual strukturların yaranması prosesi konsept daxilində gedən və assosiativ sahələrlə əlaqələnən dəyişiklərlə, işarə sahəsindəki transformasiyalarla əlaqədardır. Mətn şəraitində işarə xüsusi məna qazanaraq hər hansı freymin əsas komponentinə çevrilir. Mənalandırılanın mənasının formalaşması işarənin real nitq kontekstində aktuallaşması ilə şərtlənir. Bu zaman işarə sisteminin elementinə xas olan dil konteksti ilə müqayisədə daha incə məna çalarlarını özündə ehtiva edir. Müxtəlif işarələrlə ifadə olunan işarə struktur-məna çoxcəhətliliyi və mədəni kontekstin fərqli cəhətlərinin aktuallaşması ilə səciyyələnir. Konsept işarənin imkanlarını genişləndirərək assosiativ sahədə təkamülə səbəb olur;

- Mətnin mənayaradıcı mahiyyət kimi öyrənilməsi konseptual təhlilin aparılmasına şərait yaradır. Yeni məna strukturlarının və transformasiyaların yaranması bu və ya digər işarə formalarının funksionallaşması ilə səciyyələnərək, mental-lingval kompleksin xüsusi əlamətinə çevrilir. Bu isə öz növbəsində mətnin ümumi məna

strukturunu yaradır. Dil işarəsinin funksional-koqnitiv xüsusiyyətləri təbii başər dilinin aktuallaşması prosesində aydınlaşaraq, müəyyən diskursun mahiyyəti və konseptual məzmunu ilə motivə olunur;

- Konseptlərin verballaşması prosesinin təhlili uyğun koqnitiv vəziyyətlərin aktuallaşması prosesi ilə bağlıdır. Bu proses real nitq səviyyəsində semiotik seçimlə əlaqədardır. Bu semiotik seçim zamanı dil işarəsi motivə olunmuş və konvensionallaşmış xüsusiyyət kəsb edir;

- Dil işarəsi insanın dil-nitq fəaliyyətinin konseptual və semiotik sahələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasında iştirak edir;

- Dil işarəsinin konseptuallaşma prosesində bilavasitə iştirakı sistem-dil funksiyalarının, representativ nominativ mənalardan formalaşmasına şərait yaradır. Bu prosesdə əşyevi məna daşıyan dil işarələri xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Bu dil işarələri obyektiv realığı ifadə edən əşya və hadisələrin təmsilçisinə çevrilir;

- Dil işarəsinin əsas funksional xüsusiyyəti olaraq mənanın dinamik xarakterinin reallaşması, təfəkkür predmeti ilə funksional münasibətlərin ifadəsi konseptuallaşma və kateqoriyalaşma prosesində fəal iştirakı götürülür;

- Universal konseptlərin dildə ifadəsi, uyğun mədəni kontekstlə şərtlənir. Simvolun aksioloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması onun dar semiotik səviyyədə qavranılmasına səbəb olur;

- İşarə strukturlarının dinamikasının reallaşması, onların dil kateqoriyalarının mərkəzi və kənar sahələrində mövcudluğu, konseptlərin assosiativ formalarının funksionallaşması kimi şərtliliklər dil işarəsinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən hesab olunur;

- Konseptual mahiyyətin fərqli mənalara verballaşması mədəni kontekstin xüsusi əlamətləri ilə əlaqədardır. Bu zaman konseptin assosiativ sahəsinin inkişafı onun semiotik seçimi ilə əlaqələndirilir;

- Funksiya və anlayışlar dil vahidləri arasında müxtəlif münasibətləri ifadə edir. Lakin funksiyalar anlayışlardan fərqli olaraq müəyyən istiqaməti özündə ehtiva edir. Bu zaman dil vahidinin

başqa bir dil vahidinə münasibəti formalaşır. Bütün bu xüsusiyyətlər dil işarəsinin mahiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Tammənəli dil işarəsi öz tərkibində bir sıra semantik münasibətləri ehtiva edir: leksik paradıqlar, semantik kateqoriyalar, sözlərin leksik-qrammatik qrupları olan nitq hissələri bu münasibətləri ifadə edir;

- Söz daxilində leksik-semantik variantlar bir-birinə münasibətdə ardıcıl yaradıcı variantlıq hesab edilir. Sözün strukturunda dəyişməyən, tarixən formalaşan və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən absolyut nominativ məna mövcuddur. Dil işarəsi anlayış və sözün akustik obrazından (işarə edəndən) ibarətdir;

- Dil işarəsinin üç aspekti məlumdur: sintaktik aspekt-işarələrin bir-birinə münasibəti, semantik aspekt-işarələrin işarələrdən kənarda olan münasibəti; pragmatik aspekt-işarələrin dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə edilməsidir. Dil işarəsinin strukturunda məzmun və forma münasibətləri aktuallaşır;

- Metafora problemi dildə yeni mənalardan yaranması, metaforik mənanın funksionallaşması, nominativlik vasitəsi və koqnitiv baxımdan dünyanın dil mənzərəsinin formalaşması kimi təqdim olunur;

- Dil işarəsi linqvokulturoloji solumun dil şüurundakı təzahüründə, mənanın semiotik seçimində, sistem-funksional münasibətlərin kateqorial, konseptual və semiotik formalarının inkişafında bilavasitə iştirak edir;

- Kommunikativ qarşılıqlı təsirin mətn səviyyəsində reallaşması onun mədəniyyətlərarası dialoq səviyyəsi ilə şərtlənir. Bu zaman mətnlərarası təsir probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Yeni mətnə yeni konseptual məzmun yaranır, bu isə yeni mənalardan, yeni dil kateqoriyalarının və yeni işarə situasiyasının yaranmasına səbəb olur. Linqvokulturoloji obyektlərin ümumi semiotik modelinin şərhli linqvokulturema və linqvokulturoloji sahə anlayışlarının tədqiqi ilə bağlıdır;

- Müxtəlif mədəniyyətlər səviyyəsində kommunikativ qarşılıqlı təsir, dil kateqoriyalarının mövcudluğu, onları reallaşdırсан dil işarələri linqvomədəni solumun bütün mürəkkəb konseptosferi ilə şərtlənir. Real aləmin dildə ifadəsi bu və ya digər konseptlərdə,

referensial münasibətlərdə əks olunur. Müxtəlif dillərdə təqdim olunan bu konseptlər dillərarası ünsiyyətin və qarşılıqlı anlaşımanın yaranmasına səbəb olur;

- Dilin diskursiv təkamülü diskurs və işarənin mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərinə əsaslanır. Dilin uzual sahələrində işarənin diskursdan asılılığı müşahidə olunur. Poetik diskursda poetik işarə öz funksiyalarını dəqiq ifadə edir və beləliklə, diskursiv asılılıqdan uzaqlaşır. İşarə diskursiv reallığın bir hissəsinə çevrildikdə diskursun fiquru kimi qəbul olunur;

- Dilin leksik və frazeoloji fondu linqvomədəniyyətin üst təbəqəsi adlandırılır. Bu isə ilk növbədə frazeoloji semantikanın linqvokulturoloji mənalı ifadə etməsi ilə əlaqədardır. Mədəni informasiya frazeoloji səviyyədə qorunub saxlanılır. Mədəni informasiya dil vahidlərinin semantikasi ilə ifadə olunur. Frazeoloji vahidlər mətndən fərqli olaraq öz yığcamlığı ilə fərqlənir ki, bu da linqvokulturoloji təsviri asanlaşdırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dilin semiotik xüsusiyyətlərinin və funksional-koqnitiv baxımdan onların ontologiyasının tədqiqı bu tədqiqatın elmi yeniliyi hesab oluna bilər. Nüqdə işarə hər bir mətnin tərkib hissəsi olaraq eyni zamanda dil sisteminin elementi kimi öz qloballığı ilə seçilir. Konseptuallaşma baxımından dil işarəsinin funksional münasibətləri müəyyənləşdirilir, hər bir dil vahidi reallaşaraq mədəniyyətin və solumun faktına çevrilir. Dil vahidi nüqdə aktuallaşarkən linqvokultural baxımdan yeni məna kəsb edir.

Dil işarəsi mətdə yeni freymlərin yaranmasına, konseptual strukturların və konseptual xüsusiyyətlərin ifadəsinə şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində yalnız məna transformasiyası səviyyəsində gedən proseslərə deyil, eyni zamanda məna strukturundakı dəyişikliklərə də aid olur. Dil işarəsi konseptual məzmununda antropoloji baxımdan fərqli mənalı birləşdirərək mətn daxilində çoxölçülü struktur yaradır.

İşarənin bu polifonik xüsusiyyətləri üslubi effekt yaradan semiotik faktora çevrilir. Mətdə ümumi konseptual əsasla birləşən qarşılıqlı əlaqədə olan dil vahidləri fərdi məna xüsusiyyətləri ilə birlikdə mətn və diskurs çərçivəsində yeni linqval-mental mahiyyətlər və konseptual formalar yaradır. Dissertasiyada ilk dəfə

olaraq dil vahidləri semiotik və linqvokulturoloji baxımdan vəhdət şəklində və sistemli planda araşdırılır.

Dissertasiyada diskurs və mətnin qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilir və mətn diskursun mümkün formal mahiyyəti, konseptual və işarə strukturlarının qarşılıqlı təsiri kimi dəyərləndirilir. Bütün bunlar dissertasiyanın elmi yeniliyini yaradır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada dil işarəsinin ikitərəfli mahiyyətinin tədqiqi metodikası araşdırılır. Dil işarəsinin ikitərəfli mahiyyəti konseptuallaşma prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edərək, dilin əsas funksiyalarının reallaşmasını özündə ehtiva edir. Bununla əlaqədar olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, universal konseptlərin və konseptual komplekslərin kommunikasiya prosesinə xüsusi təsiri müşahidə olunur.

Diskurs və mətnin qarşılıqlı təsiri, konseptlərin zaman və məkan daxilində, fərqli linqvokulturoloji soslumlarda, mədəniyyətlərarası dialoqda inkişafının tədqiqi dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyətini artırır. Dissertasiyada dil və nitq hadisələrinə kompleks yanaşma müşahidə olunur, müxtəlif dil səviyyələrinin vahidləri linqvosemiotik və linqvokulturoloji xüsusiyyətlərin aktuallaşması baxımından təhlil olunur.

Dissertasiyada dil və nitq problemləri funksional-semantik baxımdan araşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticələrindən semiotika, dil nəzəriyyəsi, dil tarixi, ümumi dilçilik, tərcümə nəzəriyyəsi, psixolinqvistika kimi fənlərin tədrisində istifadə oluna bilər.

Bundan əlavə dissertasiyadan üslubiyyat və ədəbiyyat nəzəriyyəsi fənlərin, yeni kursların – semiotik konseptologiya, sinergetika, müqayisəli pragmatika kimi fənlərin öyrənilməsində, müvafiq dərs vəsaitlərinin yazılmasında mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Sosiologiya və psixolinqvistika şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Araşdırmanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin məqalələrində öz əksini tapmışdır. Mövzu ilə bağlı dilçiliyin aktual problemlərinə dair elmi konfranslarda, simpoziumlarda məruzə edilmiş, məqalə və tezislər

çap edilmişdir. Müxtəlif jurnal, məcmuə və toplularda nəşr olunan bu əsərlər dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 14 səhifə, I fəsil 66 səhifə, II fəsil 67 səhifə, III fəsil 47 səhifə, IV fəsil 40 səhifə, nəticə 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 28 səhifədir. Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 428679 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində araşdırılan mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar açıqlanır, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, obyekt və predmeti, tədqiqat metodları, aprobasiyası və tətbiqi strukturu, ümumi işarə həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslə "İşarə anlayışının formalaşması" adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. I fəslin "İşarə anlayışının formalaşması və tədqiqat tarixi" adlı birinci yarım fəslində işarə anlayışının araşdırılmasının tarixi barədə məlumat verilir. İşarə anlayışı çox qədim köklərə malikdir. İşarə nəzəriyyəsinin ilkin rüşeymləri qədim Hindistanda və Yunanıstanda yaranmışdır.

Bizim eradan əvvəl VI əsrdə hind alimi Cinaha işarələr və anlayışlar haqqında təlim işləyib hazırlamışdı. Bu nəzəriyyəyə görə, bizim təfəkkürümüz işarələri və anlayışları yaradır, işarələr və anlayışlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə əqli nəticələr formalaşır. Qədim Hind fəlsəfəsində işarə və anlayış, işarə və qavrama haqqındakı fikirlər qədim Yunan fəlsəfəsinin formalaşması və inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Klassik dövrdə işarə nəzəriyyəsi formalaşmış, Aristotel yaradıcılığında isə sistem şəklinə düşmüşdür. Bizim eradan əvvəl V

əsrin ortalarında qədim yunan fəlsəfəsinin inkişafının yeni dövrü – sofistlər dövrü başlamışdır. Sofistlər insan və onun fəaliyyətini fəlsəfi tədqiqatların başlıca predmetinə çevirmişlər.

Yunan alimi Demokrit söz və işarə olunan ad, söz və anlayış arasındakı münasibətə toxunmuşdur. Qədim yunan filosofu Sokrat və onun tələbəsi Platon adlar və anlayışlar arasında olan münasibətləri təhlil etmişdir. Bu filosoflar qeyd etmişlər ki, əşyaları araşdırmağa, işarələrdən yox, əşyanın özündən başlamaq lazımdır. Digər görkəmli yunan filosofu Aristotel dil haqqındakı tədqiqatları məntiqin tərkib hissəsi kimi qəbul edirdi.

Aristotelin fikrincə, *işarə psixoloji hadisələr və bilavasitə təsəvvürlə əlaqədardır*. Platon və Aristoteldən fərqli olaraq stoiklər söyləmin məzmununu mücərrəd anlayışların, növ və mahiyyətlərin vəhdəti kimi deyil, insanın hiss və təsəvvürlərinin birliyi kimi başa düşürdülər. Stoiklər işarənin özünün ikili mahiyyətə malik olduğunu müəyyənləşdirmişlər¹³.

Stoiklər Aristotelin başladığı nitq hissələrinin bölgüsü problemini inkişaf etdirmiş, dil işarəsini mənalandıran və mənalandırılanın bölünməz vəhdəti kimi şərh etmişlər. İslam dininin müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimin üslubu və təfsiri işarə nəzəriyyəsinin təkamülündə önəmli yer tutur.

Fəzlullah Nəimi hürufiliyin banisidir. Hürufilik Fəzlullah Nəiminin qurduğu, hərflərin sirlərinə istinad edən batini bir cərəyandır. Hürufiliyin təməli hərflərin və sayların müqəddəsliyini qəbul edib onlara işarə edən və simvolik mənalara yükləyən anlayışla bağlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Seyyid İmadəddin Nəsimi də Fəzlullahın ardıcılardan olmuşdur. Yeddi ayədən ibarət olan Fatihə Surəsi Quranın özəyidir. Bu surədəki yeddi ayə üzdəki yeddi ana xəttə işarədir. Fatihə oxunduqdan sonra əlin üzə çəkilməsi də buna işarədir. Quranın sirri iyirmi doqquz surənin başında gələn “hürufi-müqat-təa”dadır. Bunların hamısı on dörd hərfdən ibarətdir. Bu hərflər deyildiyi kimi yazılıqda sayı on yeddiyə çatır. Bu 17 hərfə “mühkəmat” deyilir.

¹³ Hüseynov, N.Z. Ümumelmi anlayışlar: məntiqi-qnoseoloji təhlil / N.Z.Hüseynov. – Bakı: Diplomatiya nəşriyyatı, – 2003. – s. 97-99.

“Mühkəmat” insanın gün ərzində fərz olaraq qıldığı on yeddi rükət namaza işarədir¹⁴. Bir çox islam alimlərinin fikrincə, *bu hərflər Quranın sirləridir və mənalarını Allahdan başqa heç kəs bilmir*.

Tacik alimi Q.Şaymuxambetova bu barədə yazır: “*Orta əsr alimlərinin əsərlərində belə bir fikir irəli sürülür ki, Allahın mahiyyətini dərk etmək insan zəkəsindən kənardadır. İnsan üçün işarələr nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti böyükdür. Simvol sadəcə şərtilik deyil, dəyərə və mənaya malikdir. Dünyanı dərk etməyin əsasında işarələr, mənalar və simvollar durur*”¹⁵.

Türk əsilli şərq mütəfəkkirləri İbn Sina, Bəhmənyar, Nəsirəddin Tusi təsdiq edirdilər ki, fikir və nitq, təfəkkür və dil arasında qırılmaz əlaqə vardır. Söz – dil və işarənin dəyərinin təsviridir.

İbn Sina dilçilik tarixində ilk dəfə işarələrin üç növünün olduğunu göstərmişdir: *əqli, təbii və təsis edilmiş işarələr*.

1. İbn Sina səbəbi ağıl olan işarəni *əqli işarə* adlandırmışdır. Məsələn, oddan əmələ gələn tüstünü, yerdəki ayaq izlərini göstərmişdir.

2. İkinci tipi – *təbii işarələr* adlandırmışdır. Xarici təsirlərin və yaxud ruhi vəziyyətlərin təsirindən yaranan işarələr. Məsələn, sifətdəki qızartı, istilik, yaxud utanmağın, sifətin ağarması qorxunun və ya zəifliyin işarəsidir.

3. Üçüncü tipi İbn-Sina *təsis edilmiş işarələr* adlandırır və qeyd edir ki, yazı ifadənin, ifadə fikrin dəyəridir və bunların hər ikisi təsis olunmuş işarələrdir.

Qətiyyətlə demək olar ki, Ç.Morrisin və Ç.Pirsin işarələrin növləri – insan-obraz, işarə-indeks və işarə-simvol haqqındakı fikirlərinin əsasında İbn-Sinanın idcəyaları durur¹⁶.

¹⁴ Рзакулузаде, С. Из истории философской мысли Азербайджана / С.Рзакулузаде – Баку: Маариф, – 2010. – с. 31-34. с.

¹⁵ Шаймухамбетова, Г.Б. Арабоязычная философия средневековья. Классическая традиция / Г.Б.Шаймухамбетова. – Москва: Наука, – 1969. – с. 94-97.

¹⁶ Шаймухамбетова, Г.Б. Арабоязычная философия средневековья. Классическая традиция / Г.Б. Шаймухамбетова. – Москва: Наука, – 1969. –

Elm tarixində “ikinci müəllim” sayılan (Birinci müəllim Aristotel hesab olunur). Əbu Nəsr Məhəmməd Əl-Fərabinin fikrinə, işarələr iki növə bölünür: birinci günəşə, aya, ulduzlara, təbiətə aid olan ümumi işarələrdir. İkinci isə təsdiqlə müşayiət olunan işarələrdir. Zəruri işarələr öz mövcudluğunda heç bir səbəbə malik deyildir. Əl-Fərabî Qurani-Kərimin bəzi surələrinin əvvəlindəki işarələri buna misal gətirir.

Nəsirəddin Tusi böyük ensiklodiyaçı-alim, görkəmli filosof kimi mövcuddur. Nəsirəddin Tusi semiotika ilə bağlı fikirlərini “Şərh əl-İşarət” və “Əsas əl-iqtibas” əsərlərində inkişaf etdirmişdir.

Nəsirəddin Tusi qeyd edirdi ki, *kainatda Allah hansı funksiyayı yerinə yetirirsə, bu funksiyanın hərəkətverici qüvvəsi işarədir. İşarə fiziki deyil, metafiziki qüvvədir və onun təbiətində bir iyerarxiylik mövcuddur: işarə və zəka. İşarədə zəka, zəkada isə işarə təmsil olunur.* N.Tusinin işarələrin dəyəri və mənası haqqındakı fikirləri Q.Freqenin, R.Karnapın nəzəriyyələrindən yüz illərlə əvvəl söylənilmişdir. Onun dil işarələrinin ikili təbiəti maddi (səs) və ideal (məna və məzmun) haqqındakı fikirləri dilçilikdə ikilik prinsipinin əsasını qoymuşdur¹⁷.

Azərbaycan alimi Əbülhəsən Bəhmənyarın yaradıcılığı, xüsusilə onun “Təmsil” əsəri bütün Yaxın və Orta şərq xalqları üçün elmin mühüm nailiyyətlərindən sayıla bilər. “Təmsil” əsərində Bəhmənyar işarə nəzəriyyəsini təhlil edir. Alim qeyd edir ki, *işarə təsəvvürdə ilkindir, onun üçün nə cins, nə də digər fərqləndirici əlamət yoxdur.*

Hələ XI əsrdə Azərbaycan şairi və alimi Xətib Təbrizi işarə haqqında yazmış, əşyanın işarəsi ilə onun insan beynindəki obrazı haqqında danışmışdır¹⁸.

XIII yüzillikdə Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi və söz ustalarından biri də Hüsəməddin Müzəffərdir. Hüsəməddin

с. 94-97.

¹⁷ Рзакулузаде, С. Из истории философской мысли Азербайджана / С.Рзакулузаде. – Баку: Маариф, – 2010. – с. 37-39.

¹⁸ Шаймухамбетова, Г.Б. Арабоязычная философия средневековья. Классическая традиция / Г.Б. Шаймухамбетова. – Москва: Наука, – 1969. – с. 102-105.

Müəffərin fikrincə, *anlayış və təfəkkürün inkişafında işarənin mühüm rolu vardır. İşarələr eyni anlayışları təkrar-təkrar təsəvvürdə canlandırmağa şərait yaradır.*

Azərbaycanın XI, XII, XIII, XIV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış bir çox dilçi-alimləri öz əsərlərində İbn Sinanın işarə nəzəriyyəsinə əsaslanmışlar. N.Hüseynli yazır: *“İbn-Sina öz işarə nəzəriyyəsində Ç.Pirsi və Ç.Morrisi bir neçə əsr qabaqlamışdır. Azərbaycanın XII əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli astronomu, filosofu və riyaziyyatçısı N.Tusi idrak nəzəriyyəsində və xüsusi elm sahəsi kimi götürdiyi məntiqdə İbn-Sinanın işarələr haqqındakı fikirlərini inkişaf etdirmiş, işarə və referens, işarə və interferens əlaqələrini açıb göstərməyə nail olmuşdur. Əslində bu böyük alimlərin elmi görüşləri, o cümlədən işarə ilə bağlı çox dəyərli fikirləri sonradan qərb elmində geniş müzakirə mövzusunə çevrilsə də, onlara istinad edilmir və adları heç yerdə çəkilmir”*¹⁹.

Orta əsrlərdə Avropada alimlər qədim yunan filosoflarının ənənələrini davam etdirərək, işarələr nəzəriyyəsinin çox əhəmiyyətli olduğunu göstərmişlər. Müqəddəs Avqustin işarənin bir növü olan simvolu sadəcə şərtilik kimi yox, dərin dəyər və mənaya malik olan bir məfhum hesab edirdi²⁰.

Orta əsrlərin digər Avropa alimi Pyer Abelyar konseptualizmin əsasını qoymuşdur. Orta əsrlər Avropasında XIII-XIV əsrlər ərzində Martina, Boetsi, İqaua, Simon, Dakıyusk, Tomas, Erfurt dil və təfəkkürün əlaqəsini araşdırmışlar. Orta əsrlərdə işarə nəzəriyyəsinin inkişafında Uilyam Okkamın rolu əvəzsizdir. Onun intensiya nəzəriyyəsi bu gün də böyük maraq doğurur. Rus alimi A.V.Losev U.Okcamın intensiya nəzəriyyəsinə yüksək qiymət verərək yazır: *“Birinci intensiya şüurun və fikrin obyektə təmayüllüdür və onun dərk edilməsinin şərtidir. “Birinci intensiya” yalnız o halda mümkündür ki, mövcud olana qədər hər hansı obyektə aid olmayan “ikinci*

¹⁹ Hüseynli, N.Z. Təfəkkürün anlayış kateqorial aparatı: qnoseoloji və metodoloji təhlil / N.Z.Hüseynli. – Bakı: Diplomatika nəşriyyatı, – 2003. – s. 75-76.

²⁰ Августин, Блаженный. Исповедь блаженного Августина, Епископа, Илонского. Богославские труды / Блаженный Августин. – Москва: Московская Патриархия, – 1978. – Вып. XIX, – с. 91-116.

*intensiya" mövcud olsun. Həmin "ikinci intensiya" birincinin mənə təmayüllüdür*²¹.

Orta əsrlərdə xristian ilahiyyatçıları işarə anlayışına xüsusi mənə vermişlər. Xristian ilahiyyatçıları arasında işarə anlayışı mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu zaman realistlər və nominalistlər arasında universalilər problemi barədə fikir ayrılığı olmuşdur. Bu tədqiqatçılar arasında Tertullianın, İriney Lionskinin, Avrili Avqustinin, Boetsinin, Anselit Kenterbiriyskinin, Abelyarın, Foma Akvinskinin və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Məhz bu dövrdə işarə hissiyyatla qəbul olunan və nəyi işə ifadə edən bir məfhum kimi izah olunur²².

Yeni dövrdə işarənin qnoseoloji funksiyalarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahədə C.Lokkun, Q.Leybnitsin, D.Yumun, İ.Kantın, A.Kondilyakın və b. adlarını xüsusilə çəkmək lazımdır²³.

XVII-XVIII əsrlərdə işarə nəzəriyyəsində olan rəasionalizm və sensualizm cərəyanlarına uyğun olaraq ümumi dilçilikdə iki meyl – rəasionalist və sensualist cərəyanlar formalaşmağa başlamışdır.

1660-cı ildə Fransada Por-Royalın "Ümumi və rəasional qrammatika" kitabı çap olundu. Bu kitabın müəllifləri Antuan Arno, Klod Lanslo və Pyer Nikol idi. Por-Royal qrammatikasının müəlliflərinin fikrincə, *ünsiyyət prosesində istifadə olunan bütün dil vahidləri, o cümlədən söz və cümlə təfəkkürdəki fikirləri ifadə edir və onları işarə edənə əlaqələndirir*²⁴.

İşarənin tədqiqində dilçiliyin tarixi-müqayisəli istiqamətinin də xüsusi rolu olmuşdur. Vilhelm fon Humboldt Avropada ilk dəfə olaraq dilin yaradıcı proses olduğunu sübut etdi. Onun məşhur müddəası dilin insan fəaliyyətinin məhsulu deyil, həmin fəaliyyətin

²¹ Лосев, А.Ф. Знак. Символ. Миф / А.Ф.Лосев. – Москва: МГУ, – 1982. – с. 210-214.

²² Алпатов, В.М. История лингвистических учений / В.М.Алпатов. – Москва: Наука, – 2001, – с. 34-106.

²³ Hüseynli, N.Z. Təfəkkürün anlayış kateqorial aparatı: qnoseoloji və metodoloji təhlil / N.Z.Hüseynli. – Bakı: Diplomatika nəşriyyatı, – 2003. – s. 71-75.

²⁴ Hüseynov, N.Z. Ümumelmi anlayışlar: məntiqi-qnoseoloji təhlil / N.Z.Hüseynov. – Bakı: Diplomatika nəşriyyatı, – 1998. – 204 s. – s. 91-94; Алпатов, В.М. История лингвистических учений / Алпатов В.М. – Москва: Наука, – 2001. – с. 21-24.

özü olduğunu iddia edirdi. V.Humboldt yazır: *“Dil mexanizm deyil, yaradıcı xüsusiyyətli fəaliyyət formasıdır. Dil xalqın ruhunu ifadə edən fəaliyyətdir. Dil – dəyişkən və daim fəaliyyətdə olan ifadə formasıdır”*²⁵.

İşarə sistemləri nəzəriyyəsində struktur istiqamətin banisi Ferdinand de Sössür hesab olunur. Struktur dilçilik XX əsrin əvvəllərində Ferdinand de Sössürün “Ümumi lingvistika kursu” əsəri çap olunandan sonra təşəkkül tapmışdır. F.de Sössür yazır: *“Sinxron aspekt diaxron aspektlərdən daha üstündür, ona görə ki, danışanlar üçün o, yeganə və əsil reallıqdır”*²⁶.

Linqvistika tarixində işarənin mahiyyətinin araşdırılmasında analitik ənənə xüsusi yer tutur. Analitik ənənə işarənin mənasına əsas diqqət yetirir. Bu nəzəriyyənin banisi Q.Freqedir. Q.Frege məntiqi semantikanın banilərindən hesab olunur²⁷.

Dil işarəsinin mənası nəzəriyyəsinin araşdırılmasında L.Vitqenşteynin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. L.Vitqenşteynin yaradıcılığının sonrakı dövründə dil oyunları konsepsiyasını irəli sürür²⁸.

İşarə nəzəriyyəsinin inkişafında Avropa alimi Patnemin də yaradıcılığını qeyd etmək lazımdır. Patnem ümumi adların ənənəvi mənalari ilə razılaşmadığını qeyd edir²⁹.

Avropa alimi Qusserl digər Avropa alimi Brentanonun şüurun aktivliyi və intensional obyekt arasındakı ikili münasibət nəzəriyyəsindən fərqli olaraq trixotoniya (üçlük) ideyasını irəli sürür. Bu nəzəriyyəyə akt-noema-obyekt komponentləri daxildir. Şüur

²⁵ Гумбольдт, В. Язык и философия культуры / В.Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 1985. – с. 31-36.

²⁶ Соссюр, Ф. Труды по языкознанию / Ф.Соссюр. – Москва: Прогресс. – 1977. – с. 42-46.

²⁷ Фреге, Г. Смысл и денотат. Семиотика и информатика / Г.Фреге. – Москва: ВИНТИ, – 1977. – Вып. VIII, – с. 181-210.

²⁸ Витгенштейн, Л. Логико-философский трактат / Л.Витгенштейн. – Москва: ИЛ, – 1988. – с. 97-102.

²⁹ Патнем, Х. Значение и референция. Новое в зарубежной лингвистике / Х.Патнем. – Москва: Прогресс, – 1982. – Вып. XIII, – с. 377-391.

aktının mənasını Qusserl *noema* adlandırır. Hər bir danışq aktının öz noeması mövcuddur³⁰.

Ç.Pirs ilk dəfə bütün işarə sistemlərini əhatə edən ümumi semiotik nəzəriyyəni yaratdı. Ç.Pirsə qədər işarə nəzəriyyəsini tədqiq edən alimlər yalnız verbal işarələrin semantikasını araşdırırdılar. Ç.Pirs işarəni üçbucaq şəklində təsvir edirdi. Bu üçbucağın əsasını mənalandıran obyektı ifadə edən simvol təşkil edirdi³¹.

İllər keçdikcə tarixi-müqayisəli cərəyan müstəqil bilik sahəsinə çevrildi. Müqayisəli-tarixi linqvistika çərçivəsində isə psixoloji cərəyan formalaşdı. Bu cərəyan məntiqə psixologiyanın əlaqələrini inkar etdirdi. Dillərdəki ümumilik psixoloji vəhdətlə, fərqlər isə xalqların psixologiyasındakı özəlliklərlə izah edilirdi.

A.A.Potebnya aləmi, insanı və dili vəhdətdə götürərək hesab edir ki, şəxsin təbiətə münasibətini əhatə edən sistemlərin ardıcıl sıralarının təkamülündə sözün idrakı əhəmiyyətini göstərmək lazımdır³². Avropa alimi Piaje leksik mənanın daralması, mənanın genişlənməsi ifadələrini işlədərkən məhz məntiqi prinsiplərə əsaslanırdı³³.

XX əsrin görkəmli semiotiki Amerika alimi Ç.Morris işarə prosesi semiozisi beşşəxəli məfhum kimi qəbul edir və müəyyən hərfələrlə işarələyir. Ç.Morrisin bu hərf simvolları müəyyən mənalara ifadə edir: V – işarə, W – interpretator, X – interpretant, Y – məna (mənalandırma, siqnifikat), Z – kontekst (mətn), Ç – işarələr toplusudur³⁴.

Rus aliomi V.Q.Kolşanski işarə şəraitini ifadə edən terminlərdəki qarışıqlığı qeyd edir. Onun fikrincə, *real obyekt* –

³⁰ Гуссерль, Э. Собрание сочинений / Гуссерль Э. – Москва: РИГ «Логос», – т. I. – 1994. – 304 с. – с. 112-115.

³¹ Пирс, Ч. Из работы «Элементы логики». Семиотика: Антология / Ч.Пирс. – Москва: Деловая книга, – 2001. – с. 165-226.

³² Потебня, А.А. Мысль и язык, Слово и миф / А.А.Потебня. – Москва: Издательство «Правда», – 1989. – с. 201-238.

³³ Пиаже, Ж. Избранные психологические труды / Ж.Пиаже. – Москва: Просвещение, – 1969. – с. 78-102.

³⁴ Моррис, Ч.У. Знаки и действия / Ч.У.Моррис. Сб.: Семиотика: Антология. – Москва: Деловая книга, – 2001. – с. 129-143.

*denotatdır və referentdir. Sözüün mənası – signifikat və ya designatdır*³⁵.

Fikrimizcə, semantik problemlərin əsasını ünsiyyətin ictimai prosesi təşkil edir. Bu isə öz ifadəsini işarə və məna probleminə tapır. İşarə və məna semantik proseslərin tərkib hissələridir. Bu barədə filologiya elmləri doktoru, professor M.Əsgərovun tədqiqatları böyük əhəmiyyətə malikdir. Alimin fikrincə, *ünsiyyət məlumatı yaratmaq, informasiyanı saxlamaq, ötürmək və qəbul etmək, dünyanı dərk edib şərhini vermək, baş verən hadisələrə münasibət bildirməkdir. Dünyada bütün məfhumların anlamı və forması vardır. Bu isə o deməkdir ki, bizi əhatə edən hər şeyi müəyyən kateqoriyalarla və etiketlərlə qavrayırıq. Hər bir anlayışı zahiri formasına, şəklinə, dadına və iyinə görə qavrayıb müvafiq nəticə çıxarıyıq*³⁶.

I fəslin II yarım fəslə “İşarə nəzəriyyəsi və dil funksiyalarının semiotikası” adlanır. Bu yarım fəsildə qeyd olunur ki, insanın fikirlərinin reallaşması üçün seçilmiş semiotik sistem eyni zamanda bu fikirlərin ötürülməsi və qəbul edilməsi imkanlarını müəyyənləşdirir. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibətləri problemini araşdırarkən yaddan çıxarmaq lazım deyildir ki, təfəkkürün dil forması yalnız insan şüuruna məxsusdur.

Dil – həm dərk edən, həm də dərk olunanı ifadə edən sistemdir. Dil eyni formada dərk olunaraq müxtəlif işarə sistemlərini ifadə edir, hətta ən mücərrəd anlayışlar belə dil vasitəsilə izah olunur. Dil işarələrinin mücərrədliyi, onların müxtəlif işarə sistemləri arasındakı əlaqələndirici funksiyası ilə fərqlənir.

V.Z.Panfilovun fikrincə, *dil işarəsinin maddi baxımdan izahı insanın təfəkkür fəaliyyətini reallaşdıran ifadə vasitələrini səciyyələndirir*³⁷.

³⁵ Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В.Колшанский. – Москва: Наука, – 1984. – с. 32-37.

³⁶ Əsgərov, M.B. Linqvopsixoloji vahidat nəzəriyyəsi / M.B.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – с. 96-97.

³⁷ Панфилов, В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания / В.З.Панфилов. – Москва: Наука, – 1982. – с. 106-109.

Ümumi fəlsəfi anlamda işarə maddi baxımdan hiss olunan əşya, hadisə və fəaliyyət olub, anlayışda işarə funksiyasına malikdir. O.S.Axmanova yazır: *“Dil işarəsi hər hansı mənanın ifadəsidir”*³⁸.

Konkret formada real nitqdə funksionallaşan işarə aktuallaşmış hesab olunur. Aktual işarə nitq elementi olaraq virtual işarəyə, yəni dil elementinə qarşı qoyulur.

A.A.Leontyev qeyd edir ki, *“Virtual işarə nitq fəaliyyətinin məlum xüsusiyyətidir və material obyektə aid olur. Virtual işarə konkret idarə olunma əməliyyatının elementidir”*³⁹.

Fikrimizcə, işarə təqdimatının mahiyyətini maddi aləmin ideallaşması kimi dərk etmək lazımdır. Bu problem aşağıdakı sualları doğurur:

1) Obyektiv aləm, dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibəti məsələsi necə həll olunur?

2) Dil işarəsinin müəyyənlişməsi zamanı dilin dörd funksiyasından (mənalandırma, qnoseoloji, kommunikativ, pragmatik) hansı əsas götürülür?

3) Dil işarəsi semiotik sistemlərin əsas işarələri ilə eyniləşdirilirmi?

A.A.Ufimseva qeyd edir ki, *“dil işarəsi digər semiotik sistemlərin vahidlərindən öz mürəkkəbliyi ilə seçilir”*⁴⁰.

V.Humboldt sözü anlayışın işarəsi kimi qəbul edirdi. Alimin fikrincə, *söz-hissiyat vasitəsilə dərk edilən əşyanın ekvivalenti deyildir. Söz-səs və anlayışın vahdətini özündə ehtiva edir. Sözlə ifadə olunmuş anlayış onun mənasını motivə edir. Lakin səs forması ixtiyari olub, təcrübə nəticəsində dildə mövcud olur*⁴¹.

³⁸ Axmanova, O.C. Очерки по общей и русской лексикологии / O.C.Axmanova. – Москва: Изд. Министерство Просвещения, – 1957. – с. 31-38.

³⁹ Леонтьев, А.Н. Деятельность, сознание, личность. Избранные психологические произведения в 2-х томах / А.Н.Леонтьев. – Москва: Педагогика, – 1983. – т. 2. – с. 94-231.

⁴⁰ Уфимцева, А.А. Лексическое значение: Принципы семиологического описания лексики (Под ред. Ю.С. Степанова) / А.А.Уфимцева. – Москва: Едиториал УРСС, – 2002. – с. 49-52.

⁴¹ Гумбольдт, В. Язык и философия культуры / В.Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 1985. – с. 80-87.

Beləliklə, dil həm əks edən, həm də işarədir. V.Humboldt dili digər işarə sistemlərindən fərqləndirir. Bir çox əşyaların adları məcazlaşaraq metaforanı yaradır. İnsan şüuru tam mənası ilə dilin sərhədlərinə yerləşmir. Lakin insan öz sərhədsiz fikir və düşüncələrini konkret dil vahidləri ilə ifadə etməyə məcburdur.

İ.A.Boduen de Kurtene “dili çoxsaylı təsadüfi simvollarından ibarət olan, bir-biri ilə ən müxtəlif şəkildə əlaqələnən işarələr sistemi” adlandırır⁴².

Dilçilikdə strukturalizm və poststrukturalizm dövründə qəbul edilmiş qanunlar dəyişir, bəzi elm sahələrini: semantika və psixologiyani, dilin sinxron və diaxron səviyyələrini, dil və nitq münasibətlərini bir-birindən ayıran sərhədlər pozulur.

T.V.Nazarova yazır: “*Real dil faktlarının araşdırılması əsas amil olaraq qalır. Semasiologiya müxtəlif mənalı ifadə edən semasioloji sistemlərin vahidlərinə əsaslanır. Məna real aləmin şüurda əks olunan hadisə, əşya və münasibətlərini özündə ehtiva edən dil faktına çevrilir*”⁴³.

Bu zaman şüurda əks olunmuş obraz və fonetik-orfoqrafik kompleks arasında tarixi-mədəni baxımdan sıx əlaqə yaranır.

Semiologiyanın – işarələr sistemini öyrənən ümumi elm olduğunu və dilin ümumi işarə sistemləri arasında çox mühüm yer tutduğunu qeyd edən ilk alim kimi Ferdinand de Sössürün adı çəkilir. Çox təəssüf ki, Avropa, Amerika və rus alimləri işarə nəzəriyyəsini öyrənən ilk alim kimi, F. de Sössürü qeyd edirlər. Lakin Ferdinand de Sössürün yaşayıb-yaratdığı XIX əsrdən çox-çox yüzilliklər öncə Şərq alimləri işarə nəzəriyyəsinə cild-cild kitablar həsr etmişlər.

İsveçrə alimi F.de Sössür dilin işarə təqdimatının mahiyyətini araşdırmış, işarə sistemləri nəzəriyyəsini yaratmışdır. O, işarənin ikitərəfli mahiyyətini açıb göstərmiş və qeyd etmişdir ki, bu tərəflər psixi hadisələr və insan şüurundakı assosiativ əlaqə ilə bağlıdırlar.

Ferdinand de Sössür işarənin ixtiyariliyini və motivə olunmadığını qeyd edir, işarə və mənalandırılan obyekt arasında

⁴² Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию / Бодуен де Куртене. – Москва, – 1963. – с. 101-109.

⁴³ Назарова, Т.В. Филология и семиотика / Т.В.Назарова. – Москва: Высшая школа. – 1994. – с. 106-109.

əlaqənin mövcud olmadığını söyləyir⁴⁴. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mənalandırılan danışan şəxs tərəfindən sərbəst seçilə bilməz, çünki dil kollektivi tərəfindən qəbul edilmiş forma olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, işarənin əsas prinsipi onun qeyri-motivə xüsusiyyəti olsa da dildə motivləşmə anlayışı özü nisbidir.

Avropa alimi O.Espersen dildə işarənin ixtiyarilik xüsusiyyətlərinin həddən artıq şişirdilməsinin tərəfdarı deyildi. O.Espersenin fikrinə bir çox alimlər şərik çıxırlar^{45, 46, 47}.

Y.S.Stepanovun fikrincə, *dil işarəsinin iki tərəfi – mənalandırılan və mənalanan arasındakı münasibətlər ixtiyarı deyildir. Bu isə obyektiv aləmə münasibətdə dil işarəsinin ixtiyarı olmadığını sübut edir*⁴⁸.

R.A.Budaqov yazır: “Dil işarəsi əsasən öz ibtidai formasında (səslərdə və morfemlərdə) ixtiyaridir. Daha yüksək formalarda isə motivasiya olunur”⁴⁹.

Beləliklə, əvvəlcə inkaredilməz qanun kimi qəbul olunan dil işarəsinin ixtiyarilik prinsipi illüzar (xəyali) anlayış təsiri bağışlayır. Dil işarələri ümumiləşdirmə, fərqləndirmə, integrasiya, diferensiasiya kimi əsas semiotik funksiyalara malik olub, dilin nominasion – klassifikasiyon fəaliyyətini təmin edir. Hər hansı digər semiotik sistemin işarələri ümumiləşdirmə, integrasiya və nominativ funksiyalara malik deyildirlər.

Dil işarələrini ixtiyari və motivləşməyən hesab edən generativ dilçiliyin əksinə olaraq funksionalizm dil işarələrini dil funksiyaları ilə motivləşən və qeyri-ixtiyari kimi təqdim edir. Motivləşmə burada

⁴⁴ Соссюр, Ф. Труды по языкознанию / Ф.Соссюр. – Москва: Прогресс. – 1977. – с. 40-47.

⁴⁵ Эсперсен, О. Философия грамматики / О.Эсперсен. – Москва: Изд. иностр. литературы. – 1958. – с. 21-23.

⁴⁶ Якобсон, Р. В поисках сущности языка / Р.Якобсон. Сб.: Семиотика: Антология. – Москва: Деловая книга, – 2001. – с. 525-526.

⁴⁷ Бенвенист, Э. Уровни лингвистического анализа / Э.Бенвенист. Сб.: Новое в лингвистике. – Москва: Наука, – 1974. – с. 434-449.

⁴⁸ Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С.Степанов. – Москва: Едиториал УРСС, – 2002. – с. 142-147.

⁴⁹ Будагов, Р.А. Язык и речь в кругозоре человека / Р.А.Будагов. – Москва: Издательство Московского Университета, – 2000. – с. 201-206.

diskursiv kateqoriya hesab olunur. Funksionalizmin nəzəri istiqamətlərindən birinə – referensial qrammatika probleminə toxunan Van Valin yazır: *“Dil hadisələrinə xüsusi formal yanaşma ilə funksional yanaşma arasında böyük fərqlər vardır. Dilin uşaq psixologiyası vasitəsi ilə dərk edilməsi universal qrammatikanın anadangəlmə dərkə və avtonom olması barədə N.Çomskinin fikirlərini inkar edir. Sintaksis tam müstəqil dilçilik nəzəriyyəsi deyildir. Sintaksis semantika, pragmatika və koqnitiv münasibətlər baxımından nisbətən motivə olunmuşdur”*⁵⁰.

N.Çomskinin əsərində “rəqabət aparan motivasiyalar” tezisi irəli sürülür. Burada genetik tarixi motivləşmə problemlərinə toxunulur. Bu problem diaxronik planda təqdim olunur⁵¹.

U.L.Çeyfin əsərləri tədqiq olunan problemlərin araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. U.L.Çeyf şüur və dilin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə toxunur. U.L.Çeyf yazır: *“Dilçilik bir çox hallarda öz problemlərinin izahını psixologiyada, psixologiya isə insan beyninin fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həllini dilçilikdə axtarmalıdır”*⁵².

Dil – funksional, kommunikativ, mədəni və psixoloji faktorların qarşılıqlı təsirini bilavasitə əks etdirən dərkətmə prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Funksional dilçilik və koqnitivistikanın qarşılıqlı əlaqəsi də məhz bu prinsipə əsaslanır. Koqnitiv dilçiliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri antroposentrizmdir. Y.S.Stepanovun qeyd etdiyinə görə, *dilçilik insanda dili və dildə insanı ifadə edən humanitar elmdir*⁵³.

Dissertasiyanın II fəslə “Dil vahidlərinin semiotik və semantik konsepsiyaları” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. II fəslin “Dil vahidlərinin semiotik konsepsiyaları” adlı birinci

⁵⁰ Van Valin, R.D. Functionalist Linguistic Theory and Language Acquisition. First Language. 11. 1991; Александрова, О.В. Современный английский язык для филологов / Александрова О.В., Васильев, В.В. – Москва: Изд-во МГУ, – 1998. – с. 211-213.

⁵¹ Хомский, Н. Язык и мышление / Н.Хомский. – Москва: Наука, – Изд. МГУ, – 1972. – с. 48-53.

⁵² Чейф, У.Л. Значение и структура языка / У.Л.Чейф. – Москва: Прогресс, – 1975. – с. 207-213.

⁵³ Степанов, Ю.С. Семиотика / Ю.С.Степанов. – Москва: Наука, – 1971. – с. 77-83.

yarım fəslində qeyd edilir ki, dilin işarəvilik xüsusiyyəti onun əsas əlamətlərindən biridir. Dil vahidlərinin işarələnmə funksiyasına insanın dərk etmə fəaliyyətinin nəticələrinin ifadəsi, ictimai təcrübənin qorunması və dərk edilməsi daxildir.

İşarə aspektinə dil elementlərinin daşdığı mənalara müəyyən informasiyanı ifadə etməsi, ünsiyyət prosesində müxtəlif kommunikativ və ekspressiv faktorları özündə ehtiva etməsi daxildir. “İşarəvilik” termini onunla sinonimlik təşkil edən “semiotiklik” sözü kimi çoxmənalıdır, onun məzmunu mürəkkəbdir. İşarəvilik dil vahidlərinin dörd əsas funksiyasını ifadə edir:

- Reprezentativ mənalandırma funksiyası;
- Ümumiləşdirici (qnoseoloji funksiya);
- Kommunikativ funksiya;
- Praqmatik funksiya.

Məntiqi təhlildə formalaşdırılan semiotik anlayışlar dilçilikdə müxtəlif araşdırmalar nöqtəyi-nəzərindən qəbul olunur. Bu tədqiqatlar dilin öyrənilməsinin işarə aspektini xeyli inkişaf etdirmiş, yeni istiqamətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşlar. Bu yeni tədqiqatlara L.Elmslevin cəbri nəzəriyyəsi, N.Çomskinin törədici qrammatikası daxildir^{54, 55}.

Əsas semiotik kateqoriyalar: işarə, işarənin forması, məna və s. konvensional, süni işarə sistemlərinin bazası (elmlərin metadili, kodlar, siqnallar sistemi, yol işarələri və s.) əsasında formalaşmışdır. Bu zaman təbii dilin xüsusiyyətləri nəzərə alınmamışdır. Bəşər dili daima ümumi semiotikanın əsas bazası olmuşdur. Bu baxımdan dilçilik ümumi semiotikanın empirik və təsviri sahəsi olub, praqmatika, təsviri semantika və təsviri sintaksisdən ibarətdir.

Təbii dilin işarəvilik problemi onun mahiyyətinin əsas xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətlər bunlardır:

⁵⁴ Елмслев, Л. Прологомены в теории языка / Елмслев Л. Сб.: Новое в лингвистике. – Москва: Иностранная литература, – 1960. – Вып I, – с. 184-389.

⁵⁵ Хомский, Н. Язык и мышление / Н.Хомский. – Москва: Наука; Издательство Московского Университета, – 1972. – с. 47-54.

- Linqvistik tədqiqatın metodologiyasını müəyyənləşdirən əsas qnoseoloji məsələ – dil, obyektiv aləm və təfəkkür arasındakı əlaqə;

- Dilin struktur təşkilinin səciyyəsinin semiotik sistemin əsas növü kimi dəyərləndirilməsi;

- Dil işarələrinin xüsusiyyətləri, onların növləri və funksionallaşma qanunauyğunluqları;

- Dildə mənanın növləri və təbiəti.

Dil vahidlərinin işarəvilik funksiyalarının araşdırılması dilçilik tarixində dörd planda təzahür edir:

- Fəlsəfi-qnoseoloji plan;

- Məntiqi plan;

- Psixoloji plan;

- Linqvistik plan.

Nominalist fəlsəfədə bu problem belə həll olunur: Dil təfəkkürün yeganə forması kimi şərh olunur, dil işarələri isə konseptual simvollar kimi başa düşülür. Nominalist yanaşmanın digər forması əsas qnoseoloji problemin E.Qusserlin fenomenoloji nəzəriyyəsi kimi təqdim olunmasıdır⁵⁶.

Bu nəzəriyyəyə görə, real aləmin dərkə transendental insan şüuruna əsaslanır və obyektiv aləmin dilin köməyi ilə verballaşmasını özündə ehtiva edir. Real aləmin insan təfəkkürünə xas olan təqdimatı prinsipi və mücərrəd şüurun ümumiləşdirmə xüsusiyyəti bu istiqamətdə bilavasitə işarəyə şamil edilir. Dil şüuru obyektiv aləmi parçalayaraq müəyyən anlayışlar şəbəkəsi yaradır və dünyanın dil mənzərəsini formalaşdırır. E.Qusserlin və F.Kassirerin nəzəriyyələri bu dilçilik istiqamətinin məzmununu və metodoloji əsaslarını formalaşdırır. Bu dilçilik cərəyanına B.L.Uorfun və L.Veysberqerin nəzəriyyələri də aid edilir^{57, 58, 59, 60}.

⁵⁶ Гуссерль, Э. Собрание сочинений / Э.Гуссерль. – Москва: Логос, – т. I. – 1994. – с. 146-149.

⁵⁷ Гуссерль, Э. Собрание сочинений / Э.Гуссерль. – Москва: Логос, – т. I. – 1994. – с. 146-149.

⁵⁸ Кассирер, Э. Сила метафоры / Э.Кассирер. – Москва: Прогресс. – 1990. – с. 33-43.

⁵⁹ Уорф, Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. Новое в

Nominalistlər işarəni simvolik forma kimi müəyyənləşdirdilər. Məntiqi pozitivizmdə isə bunun əksinə olaraq işarə birplanlıdır və ifadə forması kimi funksionallaşır. Yeni nominalistlər dil, maddi aləm və təfəkkür üçlüyünün şərhində məntiqi pozitivistlərlə eyni fikrə gəlirlər. Bu barədə L.Blumfildin nəzəriyyəsini xüsusi qeyd etmək lazımdır⁶¹.

Bəzi elmi istiqamətlərdə dilin pragmatik funksiyası əsas götürülür. Bu zaman dil, təfəkkür və obyektiv aləm atributları nəzərə alınmır. Dil insanın məqsədyönlü fəaliyyəti kimi şərh olunur, işarə təqdimatının mahiyyəti isə semiotik proseslə şərtləndirilir. Semiotik proses aşağıdakı anlayışları özündə ehtiva edir:

- interpretator – işarə situasiyasında olan insan;
- interpretanta – interpretatorun işarəyə münasibəti;
- denotat – interpretatorun işarəyə reaksiyası;
- signifikat – denotatın işarəyə reaksiyasını məhdudlaşdıran əlavə şərait.

Dil işarəsinin davranış və fəaliyyət anlayışları vasitəsilə pragmatik təyini məqsədyönlü reaksiyanın hazırlıq stimulu ilə bərabərləşdirir. Əgər işarənin məna mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə qnoseoloji baxımdan yanaşsaq, qeyd edə bilərik ki, işarənin mənası ideal mahiyyət deyildir, ümumiləşdirilmiş məfhumları özündə ehtiva etmir, maddi aləmin, predmetlərin, əlamətlərin və onlar arasındakı əlaqələrin inikası deyildir. Ç.Morrisin nəzəriyyəsinə görə, *məna nə fiziki akt, nə də işarəyə göstərilən cavab reaksiyasıdır*⁶².

Təsadüfi deyildir ki, dil işarəsinin mənasının lingvistik şərhə “stimul”, “reaksiya”, “məqsədyönlü davranış”, “maillik” kimi psixoloji terminlərlə izah olunur. Bu zaman dil, təfəkkür və obyektiv

лингвистике / Уорф.Б. – Москва: Иностранная литература, – 1960. – Вып. I, – с. 20-21.

⁶⁰ Weisgerber, L. Vom Weltbild der deutschen Sprache / L.Weisgerber. – Düsseldorf: – 1950. – p. 20.

⁶¹ Блумфилд, Л. Язык /Л.Блумфилд. – Москва: УРСС, – 2002. – с. 248-253.

⁶² Моррис, Ч.У. Знаки и действия / Ч.У.Моррис. Сб.: Семиотика: Антология. – Москва: Деловая книга, – 2001. – с. 129-143.

aləmin qarşılıqlı münasibəti məsələsi dərk etmə müstəvisindən çıxaraq ümumi semiotikanın pragmatik planına keçirilir. Bu problemin dialektik materializm baxımından həllində obyektiv aləm, təfəkkür və dil arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə material aləm ilkin ideal isə ikinci dərəcəli hesab olunaraq bir-birinə zidd məfhumlar kimi izah olunur. Dil və təfəkkür arasında sıx əlaqə və qarşılıqlı təsir olmasına baxmayaraq, mahiyyət etibarı ilə bunların hər biri öz məzmunu, forması, strukturu, elementləri və funksionallaşma qanunları olan iki müxtəlif fenomendir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi dilin işarələr sistemi, fikirlərin formalaşması və inkişafı vasitəsi və real aləmin ifadəsi olması ilə səciyyələnir. Dil və təfəkkür prizmasından yanaşanda dil işarəsinin əsas funksiyası təfəkkür və inikas proseslərini əks etdirməkdən, insana məxsus ümumiləşdirmə və inteqrasiya, eyni zamanda konkretləşmə və diferensiasiya proseslərini ifadə etməkdən ibarətdir.

Tarixən hər bir əşya və hadisədə markerləşmiş məzmunu dil işarəsi ifadə edir. Qnoseoloji problemin həllində – işarə mənasının formalaşmasında semiozisin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan üç elementi öz ifadəsini tapır. Bu elementlər dərk edən subyekt, dərk olunan obyekt və dərk etmə prosesində iştirak edən dil işarəsidir.

Nominalistlər və obyektiv idealistlər işarə-obyekt münasibətlərini işarəni ilkin məfhum, obyektiv aləmi ifadə edən vasitə kimi qəbul edirlər. Dərk edən və qavrayan subyekt işarə situasiyasından kənarlaşdırılır. Məntiqi pozitivizmin tərəfdarları üçün subyekt-işarə münasibətləri əsasdır. Burada obyektiv aləm işarə təqdimatının təhlilindən kənarlaşdırılır. Bioloji pragmatizm cərəyanının tərəfdarları olan bihevioristlər subyekt-obyekt münasibətlərini əsas götürürlər. Əşyəvi empirik təcrübədə subyektin davranışını subyektin məqsədyönlü münasibəti təşkil edir.

Dilin işarə təqdimatının mahiyyətinin açılmasında Ferdinand de Sössürün nəzəriyyəsinin müəyyən rolu vardır. Bu nəzəriyyə dilin işarələr sistemi kimi araşdırılmasını, ictimai səciyyəsini ön plana çəkir, dilə maddi aləmin obyektivləşdirilmə vasitəsi kimi yox, təfəkkürün məhdudlaşdırılmasının ümumi sosial forması kimi baxır.

F.de Sözzür dilin təfəkkürlə əlaqəsini fikrin səsli materiya ilə münasibətində görür⁶³.

Bir sıra alimlər linqvistik nəzəriyyələrin təkamül tarixini dil işarəsinin mahiyyətinin şərh baxımından izah etməyə çalışmışlar. L.Vitqenşteynin fikrincə, *sözlər işarə bildirən dil vahidləridir. İşarənin tərkib hissələrini simvol, anlayış və mənalandırılan predmet təşkil edir. İşarə – anlayışın predmetə münasibəti kimi dərk olunur*⁶⁴.

L.Blumfild ikitərəfli dil vahidlərinin işarə hesab olunduğunu yazırdı. Alimin fikrincə, *işarənin tərkib hissələri olan və onu müəyyənləşdirən faktorlar və elementlər bunlardır: işarə, məna, dinləyən, danışan və dinləyən arasındakı münasibət*⁶⁵.

Avropa alimi Makkormak yazır: *“Dilin işarə kimi qəbul edilən vahidləri bütün ikitərəfli vahidlər (monemlərdir). İşarənin tərkib hissələri və onu müəyyənləşdirən faktorlar və elementlər isə aşağıdakılardır: mənalandıran (forma), mənalandırılan (məna), mətn və təcrübə elementi”*⁶⁶.

B.Uorf isə *dilin işarə kimi qəbul edilən vahidlərinin sözlər olduğunu qeyd edirdi*⁶⁷. Bəzi alimlər (F.de Sössür, Büler, Morris, Blumfild, Elmslev) bütün ikitərəfli dil vahidlərini işarə hesab edirlər. Buraya predmet və forma bildirən morfemlər, eyni zamanda fraza və söz birləşmələri daxildir. Bəzi alimlər isə (Oqden, Riçards, Ulman) yalnız sözləri işarə kateqoriyasına daxil edirlər.

Dil elementlərinin tədqiqini yalnız dildaxili struktur münasibətlərlə məhdudlaşdırmaq düz deyildir. Bu elementlər, xüsusən sözlər işarə kimi qəbul olunur. Onlar ümumiləşdirmə və diferensiaslaşma prosesləri ilə sıx bağlı olan psixi təşkillərdir və

⁶³ Соссюр, Ф. Труды по языкознанию / Ф.Соссюр. – Москва: Прогресс. – 1977. – с. 201-207.

⁶⁴ Витгенштейн, Л. Логико-философский трактат / Л.Витгенштейн. – Москва: ИЛ, – 1988. – с. 58-63.

⁶⁵ Блумфильд, Л. Язык / Л.Блумфильд. – Москва: УРСС, – 2002. – с. 70-71.

⁶⁶ Макормак, Э. Когнитивная теория метафоры / Э.Макормак. Сб.: Теория метафоры. – Москва: Наука. – 1990. – с. 358-386.

⁶⁷ Уорф, Б. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б.Уорф. Сб.: Новое в лингвистике. – Москва: Иностранная литература. – 1960. – Вып. I, – с. 20-23.

maddi aləmin materiallaşması, dil daşıyıcılarının ictimai-tarixi təcrübəsinin əyanlaşmasının nəticəsidir.

Dissertasiyanın II fəslinin ikinci yarım fəslə "Dil vahidlərinin işarə mahiyyəti və semantik-struktur aspekti" adlanır. Dil işarəsi anlayışını L.Elmslev və Uorf dil elementlərinin qarşılıqlı struktur əlaqələri baxımından izah etmişlər. L.Elmslevin fikrincə, *işarə-məzmun forması və ifadə formasından ibarətdir. Məzmun forması və ifadə forması öz aralarında işarə funksiyası ilə əlaqələndir.* *Linqvistik təhlilin bütün vahidləri işarənin ikili mahiyyəti ilə izah olunur*^{68, 69}.

Məzmun planı və ifadə planı L.Elmslev tərəfindən "fiqurlar" adlandırılır. Hər iki plana (ifadə planı və məzmun planı) aid olan məhdud saylı fiqurlardan çoxsaylı işarələr yaranır. İfadə planının fiqurları dildə bu və ya digər səs ardıcılığı kimi mövcud olur və funksionallaşır. Hər bir dil vahidinin məzmununun komponent təhlili zamanı meydana çıxan semantik fiqurlar isə mübahisə doğurur.

L.Elmslevin "məzmun fiqurları" adlandırdığı elementlər rus dilçiliyində "sema" adlanır. R.Yakobson onları qrammatik morfemlərə aid edərək "semantik minimumlar düyünü" adlandırır. A.V.Zveqinsev isə semləri "semantik tərkib hissələri" və ya "semantik çoxaldıcı" adlandırır^{70, 71}.

Öz həcminə görə tutumlu, struktur təşkilinə görə isə çoxölçülü olan məzmun planı daha sadə formaya və daha azsaylı vahidlərə malik olan ifadə planı ilə uyğun gəlmir. Bəzi alimlər bunu dil sisteminin qüsuru, digərləri isə məziyyəti hesab edirlər.

Məzmun fiqurlarına onların müəyyənləşdirilməsi baxımından yanaşsaq görürük ki, bu fiqurlar adi söz işarəsinin yalnız məna və

⁶⁸ Елмслев, Л. Прологомены в теории языка. Новое в лингвистике / Л.Елмслев. – Москва: Иностранная литература, – 1960. – Вып. I, – с. 184-389.

⁶⁹ Уорф, Б. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б.Уорф. Сб.: Новое в лингвистике – Москва: Иностранная литература.– 1960. – Вып. I. – с. 40-42.

⁷⁰ Якобсон, Р. В поисках сущности языка / Якобсон Р.В. Сб: Семиотика: Антология. Сост. – Москва: Деловая книга, – 2001. – с. 525-526.

⁷¹ Звегинцев, В.А. Очерки по общему языкознанию / В.А.Звегинцев. – Москва: МГУ, – 1962. – с. 284-285.

formal vəhdəti əsasında aydınlaşdırılır. Məhz məzmun fiqurları, onların dil statusu və ifadə fiqurları arasında faktiki uyğunluğun və izomorfizmin olmaması bəzi dilçilər, məsələn, S.D.Katsnelson tərəfindən tənqid olunmuşdur⁷².

İfadə planı fiqurları xətti səciyyəli araşdırmalar zamanı daha çox sərbəstlik nümayiş etdirirlərsə, məzmun planı fiqurları bunun əksinə olaraq dildə müstəqil vahidlər kimi təqdim olunmur. Dil sistemində ifadə fiqurları planına uyğun olmayan məzmun vahidləri mövcud deyildir. L.Elmslev yazır: *“Dil elementinin mənası işarə funksiyası ilə bərabərləşdirilir. İşarə funksiyası isə yalnız xarici ekstralingvistik faktorlara uyğun gələn işarələrə məxsus xüsusiyyətdir”*⁷³.

S.Oqden və Riçards dilin təfəkkür prosesinə münasibətini araşdıraraq sözün ümumiləşdirici funksiyasını bir daha qeyd edirlər. Bu tədqiqatçıların əsərlərində üç əsas nöqteyi-nəzəri müşahidə etmək olar. Bu nəzəriyyə səs tərkibinin (simvolun, adın) sözün mənası ilə əlaqəsinə əsaslanır. D.Riçards və S.Oqden işarə formasının onun məzmunu ilə əlaqəsini xarici və assosiativ faktorlarla əlaqələndirirdilər. Söz müəyyən fikrin, anlayışın təsəvvür və ya obrazın simvolu kimi dərk olunurdu. Nəticə etibarı ilə sözün mənası səslənməyə uyğun hesab olunur və psixi təşkil kimi qavranılırdı⁷⁴.

Beləliklə, dil işarəsi məna və formaya malik olan ikitərəfli vahid kimi qəbul olunur. Söz səsləndirmə, səs forması vasitəsilə predmeti mənalandırır, mənanın köməyi ilə predmeti əks etdirir. R.Bart yazır: *“Mənanı işarə situasiyasının komponentləri arasındakı xüsusi münasibət kimi səciyyələndirmək olar. Məna işarə situasiyası tərəfindən müəyyənləşdirilir”*⁷⁵.

⁷² Кацнелсон, С.Д. Типология языка и речевое мышление / Кацнелсон С.Д. – Ленинград: Наука, – 1972. – с. 31-34.

⁷³ Елмслев, Л. Прологомены в теории языка. Новое в лингвистике // – Москва: Иностранная литература, – 1960. – Вып. I, – с. 184-389.

⁷⁴ Ogden, C.K., Richards I.A. The meaning of meaning: A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism // - 2nd ed. rev. – New York, – 1927. – s. 19-31.

⁷⁵ Barthes, R. Texte / R.Barthes. – Paris: Encyclopedia universalis, – Vol. 15. – 1973. – p. 119-141.

İşarə iki mənalandırılanı: predmet və anlayışı ifadə edir. İşarə mənalandırılana münasibətdə həm predmetin, həm də anlayışın adını ifadə edir. Bəzi alimlər (K.A.Levkovskaya, A.İ.Smirnitski) qeyd edirlər ki, mənalandırma və adlandırtma proseslərinin mənalandırılan predmetin xüsusiyyətləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu xüsusiyyətlər yalnız anlayışla ifadə olunur^{76, 77}.

Fikrimizcə, bu düzgün fərziyyə deyildir. Çünki, predmetin adı anlayışla əlaqədar olub, predmetin məzmun xarakterini ifadə edir. Əks halda bu ad predmetlərin mənalarını diferensiallaşdır, onları eyni əlamət ətrafında birləşdirə bilməyən xüsusi adlara çevirər və nominasiya prosesindən kənarda qalardı. İşarə isə mənalandırılan predmetin müəyyən xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilmiş əksidir.

Ünsiyyət zamanı istifadə olunan işarənin funksiyasından danışarkən ənənəvi olaraq onun üç növünü fərqləndirirlər. Sığnifikant öz sığnifikatına oxşayırsa, bunu ikonik işarə adlandırırlar. Əgər sığnifikantla öz sığnifikatı arasında heç bir oxşarlıq yoxdursa, bunu kortəbii əlaqə və ya simvolik (rəmzi) işarə adlandırırlar. Bu işarələrə dilçilikdə deyktik işarələr deyilir. İkonik işarələrə illüstrasiyalar, şəkillər, tikinti sxemləri, xəritələr və metaforalar aid edilir. İkinci növ işarələrə misal olaraq insanların imzasını, küləyin hərəkətini göstərən bayrağı göstərmək olar. Üçüncü qrupa simvolik işarələr və ya kodlar daxil edilir. Bu işarələr rəmzidirlər. Burada sığnifikantla sığnifikat arasında heç bir əlaqə yoxdur.

Simvol – mədəniyyət fenomeninin bir elementidir. İnsanın sosial-mədəni həyatının bir hissəsi olan simvol mürəkkəb semiotik təbiətə malikdir. Simvol struktur baxımdan bölünməyən vahid olub insan təfəkkürünün nəticəsidir. Bu deyilənlər barədə E.S.Kubryakovanın və Z.Freydin fikirləri maraqlıdır.

⁷⁶ Левковская, К.А. Теория слова, принципы её построения и аспекты изучения лексического материала / К.А.Левковская. – Москва: Высшая школа, – 1962. – с. 58-67.

⁷⁷ Смирницкий, А.И. Лексическое и грамматическое в слове. Вопросы грамматического строя / А.И.Смирницкая. – Москва: Учпедгиз, – 1955. – с. 9-53.

Z.Freyd yazır: *“Simvol şüurun bir strukturudur və ünsiyyət prosesində funksionallaşır”*⁷⁸. E.Kubryakovanın təbirincə desək, *simvol dörd modallıqda mövcud olan mahiyyətdir*⁷⁹.

Simvol insan mədəniyyəti ilə birgə yaranmış mədəni dəyərlərin və mənaların formalaşması prosesində iştirak etmişdir. Simvol işarə və mifdən fərqli olaraq adresant və adresat sistemində reallaşan məlumat deyildir. O, yalnız mətndə reallaşır. İbtidai icma quruluşunun simvolizmi əsasən dini rituallar çərçivəsində müşahidə olunur. Simvollaşma insanın praktiki fəaliyyəti ilə əlaqədar olub hər bir etnosun dini təsəvvürləri ilə bağlıdır.

İ.V.Arnoldun fikrincə, *simvol mifologiya ilə işarə sistemində daxil olaraq semantikləşmişdir*⁸⁰. Mif – simvolik mahiyyətin rasionallaşma üsuludur. İlk simvolizm mifoloji şüurun tərkib hissəsi kimi qəbul oluna bilər. V.V.Nalimov simvolu konnotativ funksiya ilə əlaqələndirərək yazır: *“Simvol-diskursiv və pragmatikdir, mif isə mətnlə bağlıdır”*⁸¹.

Simvolun əsas xüsusiyyəti bəşəri dəyərlərin və mənaların əşyevi aləmdə, daha sonra isə sözdə əks olunmasıdır. Bu baxımdan insanın tarixi-mədəni fenomen olduğunu qeyd etmək lazımdır. Simvol insanın həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədar olan məfhumlara, məsələn, yemək, geyim, məişət əşyaları və s. aid ola bilər. Bu deyilənlərin simvollaşması ilə əlaqədar olaraq işarələr, emblemlər və obrazlar yaranır.

Həyvan insan təsəvvüründə arzu və qorxunun simvolu kimi formalaşır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, məhz sosial təşkilin

⁷⁸ Фрейд, З. Остроумие и его отношение к бессознательному // – Москва: Университетская книга, – 1997. – с. 191-197.

⁷⁹ Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма. Лингвистика. Психология – когнитивная наука // – Москва: Вопросы языкознания. – 1994. – № 4, – с. 34-37.

⁸⁰ Арнольд, И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / И.В.Арнольд. – СПб.: Изд. Петербургского университета, – 1999. – с. 146-148.

⁸¹ Налимов, В.В. Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В.В.Налимов. – Москва: Прометей, – 1989. – с. 31-34.

dəyəri sayıla biləcək totemizm heyvanlar ilə bağlıdır. Qədim türklərin totem kimi qəbul etdikləri boz qurd buna misal ola bilər. Qədim türklər ağaca sitayiş edirdilər. Ağac onlar üçün güc, qüvvət, məhsuldarlıq simvolu idi. Ağac “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanları üçün yüksəklik və ucalıq simvolu olmuşdur.

Hissi obraz fərdi şüurda yaranır və dərk etmə prosesində ümumi xarakter alır. Fərdlərin şüurunda hisslər vasitəsilə alınmış ümumi fikirlər adlarla ifadə olunur. Ad – insan şüurunda fikirlər arasında əlaqə yaradan məfhum və təfəkkürlə dili əlaqələndirən ümumi kateqoriyadır. Ad – hisslərlə verilən informasiyanı mücərrəd təfəkkürə ötürən fikir formasıdır.

İdrak prosesi üç fazadan ibarətdir: qavrama, düşünmə və anlama. Qavrama nəticəsində hər bir insanın şüurunda ümumi anlayışlar yaranır. Bu ümumi anlayışlar cəmiyyət üçün universal səciyyə daşıyır. Düşünmək bacarığı əsasında formalaşan informasiya ümumi xarakter daşıyır.

Anlayış – təfəkkürün əsas formalarından biridir. Təfəkkür prosesi anlayışlara əsaslanır. Anlayışlar məntiqi baxımdan idrak prosesinin nəticəsi hesab olunur. Anlayış və adı bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər bunlardır. Anlayış yekundur, ad isə əlaqələndiricidir. Ad üç fəaliyyət sahəsini bir-biri ilə əlaqələndirir. Buraya təfəkkür, dil və nitq daxildir. Təfəkkürdə mövcud olan fikir dil vahidlərinin köməyi ilə ifadə olunur və nitq prosesində funksionallaşır.

Dilçilikdə metafora problemi həm dildə yeni mənaların yaranması prinsipi, həm hazır metaforik mənənin funksionallaşması, həm nominativlik vasitəsi, həm də dünyanın dil mənzərəsinin formalaşması kimi təqdim olunur. Metaforanın antropometrikliyi, yəni insan şüurunda gedən metaforikləşmə aktı elmi biliklərin müasir paradigminə daxildir.

Dərk etmə prinsipinin, məntiqin koqnitiv dilçiliyin və linqvopsixologiyanın metaforaya getdikcə artan marağı məhz təfəkkür probleminin aktuallaşması ilə bağlıdır. Metafora sözün iki mənası arasındakı münasibətin nəticəsidir. Bu mənələrdən biri ilkin nominativ, digəri isə sonradan yaranmış olur. Fransız alimi Ş.Balli obrazlılığın ümumi tipologiyasını yaratdı. Onun fikrincə, aşağıdakı

obrazlar mövcuddur: konkret hissi obraz, zəif emosional obraz və ölü obraz. Obrazlılığın bu üç dərəcəsi metaforik keçidlərə də aiddir⁸².

Qeyri-əşyəvi mahiyyətləri ifadə edən metaforalarda iki funksiya: nominativ və konseptual funksiyalar formalaşır. Konseptual metafora obrazdan keçərək funksionallaşır.

Dissertasiyanın III fəslı “Dil və mədəniyyətin araşdırılmasının semiotik modeli adlanır və dörd yarım fəsildən ibarətdir. III fəslin birinci yarım fəslı “Linqvokulturologiyanın nəzəri əsasları” adlanır. XXI əsrdə dilçiliyin yeni bir cərəyanı, yeni bir istiqaməti yaranır. Bu istiqamətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dil millətin xüsusi mədəni kodu hesab olunur. Dil yalnız reallığı əks etdirmir, həm də onu şərh edir, insanın yaşadığı mühiti xüsusi reallığa çevirir. İnsan uşaq yaşlarından dili və onunla birlikdə öz xalqının mədəniyyətini də qavrayır. Xalqın mədəniyyətinin bütün incəlikləri onun dilində əks olunur.

Dil sisteminin tədqiqat tarixində, problemlərin qoyuluşunda və araşdırılmasında fərqli paradigmlər mövcuddur. Paradıqm – tədqiqat fəaliyyətində biliklərin mahiyyətinə və tədqiqat obyektinə elmi yanaşmanı əks etdirən elmi bilikdir. Humanitar elmlərdə, xüsusən dilçilikdə paradigmlər bir-birini əvəz etmir, yalnız yanaşı mövcud olur. Ənənəvi olaraq üç elmi paradıqm müəyyən olunur: müqayisəli-tarixi, sistem-struktur və antropoloji.

Müqayisəli-tarixi paradıqm dilçilikdə ilk elmi paradıqmdır. Dil sistemi XIX əsrdə bu paradıqmi ifadə edən metodla araşdırılmışdır. Sistem-struktur paradıqmda diqqət əsasən əşyaya, ada və onları ifadə edən sözə yönəlir. Bu baxımdan söz araşdırmaların mərkəzində dayanırdı. XX əsrdə dil sistem-struktur paradıqmin çərçivəsində araşdırılırdı.

Paradıqmin üçüncü növü antropoloji paradıqmdır. Bu paradıqmda insan və onun dili tədqiq olunur. İ.A.Boduen de Kurtene

⁸² Балли, Ш. Французская стилистика / Ш.Балли. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1961. – с. 90-92.

yazar: *"Dil yalnız fərdi beyinlərdə və qəlblərdə cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin psixikasında mövcud olur"*⁸³.

Dil xalqın fəaliyyətinin nəticəsidir, dil – mədəniyyətin məhsuludur. Antroposentrik paradıqm insanı ilk plana çəkir, dil insanın əsas xüsusiyyəti hesab olunur.

İnsan intellekti, hətta insanın özü də dil olmadan mövcud deyildir. Linqvokulturologiya dilçilikdə antroposentrik paradıqmin məhsuludur. Linqvokulturologiya dili mədəniyyət fenomeni kimi öyrənir. Dil, mədəniyyət və etnosun qarşılıqlı əlaqəsi aktual problemlərdən biridir. Dil sıx şəkildə mədəniyyətlə əlaqədardır. Bu anlayışların əsasında yeni elm – linqvokulturologiya yaranmışdır. Bu elm dilçiliyin müstəqil sahələrindən biridir.

V.Humboldt yazır: *Dil – xalqın ruhu, xalqın mövcudluğudur. Mədəniyyət hər şeydən öncə dildə ifadə olunur, dil mədəniyyətin reallığıdır*⁸⁴. K.Levi-Bryulun fikrincə, *dil həm mədəniyyətin məhsulu, həm onun mühüm tərkib hissəsi, həm də mövcudolma şərtidir. Dil – mədəniyyətin xüsusi mövcudolma vasitəsi, mədəni kodların formalaşma faktorudur.*

K.Levi Bryul bəşər mədəniyyətini "biokimyəvi enerjinin yeni forması" adlandırır⁸⁵. Linqvokulturologiya bir elm kimi XX əsrin 90-cı illərində yaranmışdır. Linqvokulturologiyanın inkişafında əsasən iki dövrü qeyd etmək lazımdır: *Birinci dövrə* – V.Humboldtun, A.Potebnyanın, E.Sepirin və b. alimlərin əsərləri daxildir. *İkinci dövr* – linqvokulturologiyanın müstəqil elm kimi formalaşdığı dövrdür.

Müasir dövrümüzə qədər linqvokulturologiyanın bir neçə istiqaməti yaranmışdır:

1. Ayrı-ayrı sosial qrupların, etnosların dilini mədəni baxımdan müəyyən dövrdə araşdıran istiqamət. Bu istiqamət konkret linqvokulturoloji vəziyyəti tədqiq edir.

⁸³ Бодуен де Куртене, И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А.Бодуен де Куртене. – Москва: Наука, – 1963. – с. 98-106.

⁸⁴ Гумбольдт, В. Язык и философия культуры / В.Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 1985. – с. 34-39.

⁸⁵ Люсьен, Леви-Брюль. Первобытное мышление / Леви-Брюль, Люсьен. – Москва: Наука, – 1994. – с. 91-93.

2. Diaxronik linqvokulturologiya – etnosun linqvokulturoloji vəziyyətindəki dəyişiklikləri müəyyən zaman çərçivəsində öyrənir.

3. Müqayisəli linqvokulturologiya – bir-biri ilə əlaqəli etnosların linqvomədəniyyətini müqayisəli şəkildə öyrənir.

Avropa alimi C.Bruner sübut etdi ki, dilin tarixi mədəniyyətin tarixi ilə əlaqədar surətdə inkişaf edir. Alim bədii mətnlərin və danışq nitqinin xüsusiyyətlərini mədəniyyətin və tarixin kontekstində araşdırmağın vacibliyini qeyd edirdi⁸⁶.

XX əsrin görkəmli dilçisi və kulturoloqu E.Sepir dil və mədəniyyət problemlərini araşdırmışdır⁸⁷. E.Sepir yazır: *"Dilin təkamülü və mədəniyyətin inkişafı müqayisə oluna bilməyən və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olmayan proseslərdir. Mədəni dəyişikliklər daha böyük sürətlə baş verir. Cəmiyyətin mədəni təşkilinin dəyişməsi dildə baş verən təkamül proseslərinə də təkan verir. Mədəniyyət sahəsindəki dəyişmələr dərk olunmuş proseslərin nəticəsidir. Dildə gedən dəyişmələr isə iradə və şüurla nəzarət oluna bilməyən, daha incə psixoloji proseslərdir"*⁸⁸.

Dil formaları və mədəniyyət formaları arasında korrelyativlik mövcuddurmu? Mədəniyyət yalnız dil formaları ilə müəyyənləşir, ifadə olunur və ötürülür. İki dil arasında çox böyük fərqlər olmasına baxmayaraq, həmin dillərin daşıyıcıları olan iki xalq arasında mədəni əlaqələr sürətlə inkişaf edə bilir. Tamamilə fərqli dillərdə danışan xalqlar çox zaman eyni mədəniyyətə malik olur.

Dilin morfoloji sistemi və mədəniyyət arasında da sıx əlaqə mövcuddur. Dilin formaları mədəniyyətin keçmiş dövrlərini müasir səviyyəsinə nisbətən daha adekvat şəkildə əks etdirir. Lüğət mədəni inkişafı çox gözəl ifadə edir. Lüğət dilin məzmun səviyyəsi kimi simvolları özündə ehtiva edir. Bu simvollar hər bir cəmiyyətin mədəni fonunun əksidir.

⁸⁶ Брунер, Дж.С. Онтогенез речевых актов. Психолингвистика / Дж.С.Брунер. – Москва: Издательство МГУ, – 1984. – с. 21-90.

⁸⁷ Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи / Э.Сепир. – Москва: Прогресс, – 1993. – с. 201-205.

⁸⁸ Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи / Э.Сепир. – Москва: Прогресс, – 1993. – с. 57-61.

Leksikada olan dəyişikliklər əsasən mədəni səviyyə daşıyan səbəblərlə izah olunur. Leksika mədəniyyətin göstəricisidir. Mənalərin dəyişməsi, köhnə sözlərin itməsi, yeni leksik vahidlərin yaranması və alınması, bütün bunlar mədəniyyət tarixi ilə sıx əlaqədardır. Hər bir mədəni yenilik özü ilə yeni leksik vahidlər gətirir. Zəngin lüğət tarixi dövrlərin mədəni komponentlərinin göstəricisidir. Dil – mədəniyyətin dərk edilməsinin simvolik vasitəsidir.

Bəşəriyyətin mədəni təkamülünün ümumi qanunları eynilə bəşər dilinin inkişaf qanunauyğunluqlarına bənzəyir. Bu baxımdan hər bir xalqa məxsus mədəniyyətin və dilin tarixi digər xalqların dil və mədəniyyət tarixindən köklü surətdə fərqlənir. Dil, tarix və mədəniyyət bölünməz bir vahəd təşkil edir.

Akademik N.İ.Tolstoy yazır: *“Mədəniyyət və dil arasındakı münasibətlər ilk növbədə bütöv və hissə arasındakı bağlılığa bənzəyir. Dil mədəniyyətin bir komponenti kimi qəbul edilir. Lakin buna baxmayaraq, dil mədəniyyətə münasibətdə avtonomdur. Mədəniyyət və dilin, xüsusən hər hansı milli mədəniyyət və milli dilin müqayisəsində struktur, funksionallıq və sistem baxımından bir izomorfizm (oxşarlıq) müşahidə olunur”*⁸⁹.

Dissertasiyanın III fəslinin ikinci yarımfəslə “Etnik mentallıq və dünyanın dil mənzərəsi” adlanır. Mədəniyyət – qəbul olunmuş ümumi təfəkkür formasıdır.

Mədəniyyət – təhsil, tərbiyə, inkişaf deməkdir. Mədəniyyət anlayışı insanın mənəvi aləmini, dəyər və normaları, inanc və adətləri, bilik və bacarıqları özündə ehtiva edir. Dövlət və hüquq, dil və incəsənət, texnika və texnologiya kimi anlayışlar da bura daxildir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə o zamanların özünəməxsus mədəniyyətlər yaranmışdır. Məsələn, antik mədəniyyət, mayya mədəniyyəti, türk mədəniyyəti və s. Görkəmli etnoqraf Levi-Stross mədəniyyətə belə tərif vermişdi: *“Mədəniyyət anlayışının belə çoxsaylı şərhə bu*

⁸⁹ Толстой, Н.И. Язык и народная культура / Н.И.Толстой. – Москва: Наука, – 1985. – с. 386-389.

terminin ifadə etdiyi mədəniyyətlərin çoxsaylı olması və tarixən dəyişməsi ilə bağlıdır”⁹⁰.

Mədəniyyət – cəmiyyətdə zaman və məkan daxilində insanın mövcudluq formasıdır. İnsanın bilik və bacarıqları dünyaya mədəniyyət formasında ötürülür. Bəşəriyyətin mədəni fəaliyyəti onun özünü təsdiqidir. Mədəniyyət – müəyyən mənada cəmiyyətlə ekvivalentdir.

Linqvokulturologiya nəzəriyyəsində əsas anlayışlardan biri etnik mentalıq hesab olunur. “Mentalitet” latın dilində “təfəkkür obrazı”, “insanın ümumi ruhi, əhvali-ruhiyyəsi” anlamında işlənmişdir. “Mentalis” sifəti ilk dəfə Avropada orta əsrlərdə dini ədəbiyyatda müşahidə olunmuşdur. “Mentaliti” ismi XVII əsr ingilis fəlsəfəsində işlənmişdir. Adi danışiq dilinə bu söz fransız yazıçısı və filosofu Volter tərəfindən gətirilmişdir. İlk dövrlərdə bu leksik vahid əsasən fəlsəfə və psixologiyada işlənmişdir. Avropa alimi Levi-Bryul bu leksemi sosioloji anlamda işlətməmişdir.

“Mentalitet” – dünyanı dərk etmə üsulu, təfəkkür formasıdır, insanın intellektual dünyasıdır”. “Mentalitet” leksemi digər xalqların mədəniyyət və tarixinə aid olan özəllikləri özündə ehtiva edir. Mentalıq obrazların və təsəvvürlərin vəhdəti kimi dərk edilir. N.Y.Şvedova yazır: *“Mentalıq davranışda, dəyərdə, düşünmə və danışma formalarında özünü büruzə verir. Onu dəyişmək mümkün deyildir”. Mentalıq dünyagörüşünü və müəyyən mədəniyyətin kodlarını özündə ehtiva edir*”⁹¹.

Mülayim və soyuq en dairələrində yaşayan xalqlar (slavyanlar, germanlar) günəşi hərərətin, istiliyin, nəvazişin, xeyirin simvolu hesab etmişlər. Bu xalqların yaratdığı incəsənət əsərlərində (tikmələrdə, ağac üzərində oymalarda) günəş xeyir simvolu kimi təsdiq olunur. Ərəb və Orta Asiya mədəniyyətində isə bunun tam əksinə rast gəlirik. Günəşin istisindən əziyyət çəkən bu xalqlar günəşi xeyir, məhəbbət və xoşbəxtlik simvolu kimi qəbul etmirlər.

⁹⁰ Леви-Стросс, К. Структурная антропология / К.Леви-Стросс. – Москва: Наука, – 1995. – с. 31-34.

⁹¹ Шведова, И. Словарь когнитивных терминов / И.Шведова. – Москва: Наука, – 2003. – с. 3-6.

Cənub mədəniyyətlərində “ay” xüsusi məhəbbətlə təsvir olunur. Azərbaycan mədəniyyətində, ümumtürk mədəniyyətində və ədəbiyyatında ay gözəllik və sevgi simvoludur. Slavyan mentalitetində isə “ay” qaranlıq, zülmət aləmi ilə əlaqələndirilir. Mentallıq zaman keçdikcə dəyişir. Mentallıq – yaşa, mənşəyə, intensivliyə və s. görə dəyişən sistemdir.

Dissertasiyanın III fəslinin üçüncü yarımfəslə “Dil vahidlərinin semantik mahiyyətinin diskursiv və linqvokulturoloji təhlili. Linqvokulturema” adlanır. Linqvokulturologiyanın və işarə nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarından biri mentallığın dünyanın dil mənzərəsinə münasibətidir. Dünyanın dil mənzərəsi ideyası mentallıqla bilavasitə bağlıdır. Dünyanın dil mənzərəsi – dünya haqqında biliklərin məcmusudur. Dünyanın dil mənzərəsi insanın dünya haqqındakı əyani təsəvvüründən yaranmışdır.

Dünyanın dil mənzərəsi konkret real aləm və insanın bu aləmdə tutduğu yer haqqındakı təsəvvürləri özündə ehtiva edir. Mentallıq və konseptlər anlayışları dünyanın dil mənzərəsinin əsas etnokulturooloji məzmununu təşkil edir. Mədəniyyət və dil xalqın mentallığı ilə onun dünyanı dırk etməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Ətraf aləmdə müşahidə olunan hər hansı bir obyektin tam və sistemli təsviri semiotik sahə və ya semiotik model çərçivəsində aparılır. O zaman mədəniyyəti funksional baxımdan xüsusi kommunikasiya formasında dərk etmək olar. Semiotika bütün mədəni prosesləri kommunikasiya prosesləri kimi qəbul edir. Müəyyən mənaya malik olan dil vahidlərinin – işarələrin semiotik modeldə toplanması onları sistemin təşkili üsulu və tədqiqat modeli kimi səciyyələndirir. Linqvokulturooloji vahidlər (işarələr və onların mənaları) semiozisdə funksionallaşma prosesində müəyyənləşir. Müasir semiotikada işarə sistemlərinin tədqiqinin 3 aspektini müəyyənləşdirirlər:

Beləliklə, obyektlərin semiotik təsvirinin dörd obyekti haqqında danışmaq olar:

- işarə – işarə – sintaktika;
- işarə – mənə – semantika;
- işarə – obyekt – siqmatika;

- işarə – insan – pragmatika.

Beləliklə, linqvokulturoloji obyektlərin sistemli araşdırılması semantika, sintaqmatika, sintaktika və pragmatikanın vəhdətini özündə ehtiva edir. Bu vəhdətdə dil və qeyri-dil mənaları dialektik formada əlaqələnir. Semiotik modelin semantik aspekti dil vahidinin linqvistik məzmununu, siqmatik aspekti – dil vahidinin referent mahiyyətini; sintaktik aspekt dil vahidinin funksional xüsusiyyətini; paradiqmatik aspekt – dil vahidinin sistem səciyyəsinə, pragmatik aspekt isə dil vahidinin insana təsirini izah edir.

Linqvokulturoloji obyektlərin ümumi semiotik modelinin şərhini linqvokulturema və linqvokulturoloji sahə anlayışlarının tədqiqi ilə konkretləşir. Linqvokulturema linqvokulturoloji obyektlərin təsvir vahididir. Linqvokulturemaların məzmununun və xüsusilə onların mənasının araşdırılması dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətinin açılmasına şərait yaradır.

Linqvokulturemanın araşdırılması prosesində onun iki cəhətinin, məzmununun və ifadə formasının tədqiqi vacibdir. Xüsusi dil vahidləri olan sözdən və leksik-semantik variantdan fərqli olaraq, linqvokulturema yalnız dilin (dil mənasının) deyil, mədəniyyətin qeyri-dil mənasını, mədəni məzmununu xüsusi işarə ilə təqdim edən seqmentləri özündə ehtiva edir. Linqvokulturema dil səviyyələri arası kompleks vahid kimi linqvistik və ekstralingvistik dialektik vəhdəti – anlayış və predmet mənalarını ifadə edir.

Linqvokulturema öz mahiyyətinə görə sözdən daha dərin mənalıdır və aşağıdakı sxemlə təsvir olunur. Söz (leksik – semantik variant): işarə – məna linqvokulturema: işarə-məna-anlayış / predmet söz referentə (denotata) uyğun gəlir.

Linqvokulturemanın tərkib hissəsi olan dil işarəsi yalnız onun dil sistemindəki özəl mənasını deyil, həm də bilavasitə mədəniyyətlə bağlı olan linqvokulturoloji mənasını özündə ehtiva edir.

Dərin dilxarici məna məzmununun potensial elementi kimi semantik strukturda mövcud olur. Bir dil daşıyıcısı üçün doğma və yaxın olan mənalər başqa dil daşıyıcısı tərəfindən anlaşılmır. Məsələn, rus dil daşıyıcıları üçün aydın və doğma olan “хорошо” sözü digər millətdən olan dil daşıyıcısı tərəfindən bütün məna çalarları ilə birlikdə anlaşılmaya bilər. Rus mədəniyyətini,

etnopsixologiyası və kulturoloji tarixini bilməyən xarici vətəndaş bu sözün “birgə edilən rəqs, əl-ələ tutub edilən rəqs” mənasında olduğunu anlamaq iqtidarında deyildir.

Azərbaycan dilində bir çox dil vahidləri mövcuddur ki, onlar yalnız Azərbaycan dil daşıyıcıları tərəfindən başa düşülür. Məsələn, “kələğay”, “armudı” və s. sözləri Azərbaycan dil daşıyıcısı asanlıqla başa düşür.

Dissertasiyanın III fəslinin dördüncü yarım fəslə “Mədəniyyətdə və dildə insan obrazı. Azərbaycan milli şəxsiyyəti məənvi mədəniyyət aspektində” adlanır. Mədəniyyət tarixi şəxsiyyətə uyğunlaşır. Mədəniyyətin milli xarakteri və milli siması olur. Şəxsiyyət xalqın fərdi ifadəsidir. Bəşəriyyət tarixində insanlar fərqli mədəni-tarixi tiplər şəklində mövcud olmuşlar. Mədəniyyət insanın əli ilə yaradılmış ətraf aləmdəki mövcudluqlardan başqa, eyni zamanda mənalı aləmdir. İnsan hər hansı mövcudluğu yaradarkən, ona öz təfəkküründə müəyyən məna verir. Bu yeni mənalıların yaradılması məənvi mədəni fəaliyyətin – incəsənətin, dinin, elmin əsas məzmununa çevrilir. Mənalı aləmi – insan təfəkkürünün aləmidir, insan aqlının səltənətidir.

İnsan onun dilinin köməyi ilə araşdırılır. Dildə ətraf aləmin konseptual obrazı yaranır. İnsan müəyyən milli mentalitetin və dilin daşıyıcısıdır. Müasir linqvokulturologiyada, ümumiyyətlə insan deyil, konkret insan, şəxsiyyət, müəyyən dil və şüurun daşıyıcısı, onun mürəkkəb daxili aləmi, tələyə və özü kimi insanlara münasibəti maraqlıdır.

A.A.Leontyev yazır: “*İnsan öz təbiətinə görə sosial varlıqdır. İnsanda mövcud olan insani keyfiyyətlər onun cəmiyyət daxilində keçirdiyi həyat şəraitində, bəşər mədəniyyətində yaranmış şəraitdə müəyyənləşir*”⁹². “Dildə şəxsiyyət mətnləri yaradan və dərk edən insandır. Bu mətnlər aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

- dil-struktur dərəcəsinin mürəkkəbliyinə görə;
- real aləmi dərindən və dəqiq əksətdirmə xüsusiyyətlərinə görə;

⁹² Леонтьев, А.Н. Проблемы развития психики / А.Н.Леонтьев. – Москва: Наука, – 1965. – с. 156-163.

- müəyyən məqsədyönlü istiqamətinə görə.

Dildə şəxsiyyət modeli bədii mətnə əsaslanmalıdır. Burada birinci səviyyə verbal-semantik, ikinci səviyyə – koqnitiv, nəhayət üçüncü ən yüksək səviyyə – pragmatik səviyyə adlanır.

Y.N.Karaulovun fikrincə, *dil şəxsiyyəti – nitqə malik olan şəxslərin çoxtəbəqəli və çoxkomponentli paradigmidir. Nitqdə şəxsiyyət – fəaliyyət zamanı real ünsiyyət paradigmində mövcud olan dil şəxsiyyətidir*⁹³.

Mədəniyyət və dil proseslərində şəxsiyyətin rolu böyükdür. Şəxsiyyət anlayışı lingvokulturologiyanın əsas anlayışlarından biridir. Şəxsiyyət – xalqın və millətin dəyərləndirdiyi, onun daimi mövcudluğunu özündə ehtiva edən insanın mənəvi şüurunu yaradan anlayışdır. Mədəniyyətdə və dildə şəxsiyyətin rolu, onun tarixi təkamülü hər bir xalqın, hər bir etnosun özünəməxsus olub, onun milli dəyərlərini ifadə edir. Dahi məharətlilik, insana sevgi, humanistlik, xeyirxahlıq, vicdan, ləyaqət kimi gözəl xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. O, müsbət əxlaqi keyfiyyətləri və layiqli davranış normalarını özündə birləşdirməlidir.

Dahinin şəxsiyyətində təhsil, mədəniyyət və tərbiyə birləşir. Tarixdə dahiələr çox olmuşdur. Şəhərlər salan, körpülər tikdirən, qısa zaman kəsiyində möhtəşəm işlər görən insan öz xalqının böyük oğludur, dahidir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev məhz belə dahi şəxsiyyət idi. Heydər Əliyev həm böyük dövlət xadimi, həm ağıllı, uzaqgörən siyasətçi, həm də vətənpərvər bir insan olmuşdur. Heydər Əliyevin öz xalqına, Vətəninə, onun dilinə məhəbbət və sədaqətini ifadə edən vətənpərvərlik hissi çox böyük idi.

Onun ürəyi daima Vətən eşqi ilə döyünmüş, Azərbaycanı dünyaya tanıtmış, bütün qüvvəsini bu gözəlliklər diyarının çiçəklənməsinə sərf etmişdi. O, böyük bir məhəbbətlə deyirdi: *“Mən həyatımın qalan hissələrini də xalqımın azadlığı uğrunda verməyə hazıram”*.

⁹³ Караулов, Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения / Ю.Н.Караулов. Сб.: Язык и личность. – Москва: Наука, – 1989. – с. 3-11.

Bu sözlər illər, əsrlər keçsə də, öz dəyərini itirməyəcəkdir. Heydər Əliyev sadə bir zəhmətkeş ailəsində dünyaya göz açmışdı. Şair Zəlimxan Yaqub çox gözəl demişdi:

“Kim deyə bilərdi ki, bugünkü körpə uşaq
Sabahkı bir dahidi, biz kimik hökm verək,
Hökmü verən, çıxardan, tanrıdı, ilahidi”.

Ulu Öndərin xalq qarşısında misilsiz xidmətləri, xalqın xilaskarı məqamında durduğunu hər bir Azərbaycanlı dərinlən dərk etməlidir. Heydər Əliyev dühası deyəndə lider və xalq, cəmiyyətin özünəməxsus təzadları, ümidlər və üfüqlər kimi böyük mətləblər gündəmə gəlir. Şax duruşlu, şux yerişli, sərrast danışıklı, aydın baxışlı, iti zəkali, möcüzə yaddaşlı, şir təbiətli, alim təfəkkürlü, sərkərdə cəsarətli, ən gözəl bəşəri sifətləri öz varlığında birləşdirən insan xalqının böyük şərəfi və millətinin sonsuz xoşbəxtliyidir.

1993-cü ilin iyun günlərində müstəqil Azərbaycan dövlətinin məhv olmaq təhlükəsi yarandıqda xalqımız qətiyyətlə hərəkət edərək dövlətimizin idarə olunmasını Heydər Əliyevə etibar etdi. Bununla da Azərbaycan dövləti məhv olmaq təhlükəsindən qurtardı. “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft müqaviləsi imzalandı. Heydər Əliyevin qətiyyəti xalqımızın qələbəyə olan inamını özünə qaytardı. 20 yanvar, Qarabağın işğalı, dövlət çevrilişlərinə edilən cəhdlər, bütün bunlar Azərbaycanın müstəqilliyinin əleyhinə yönələn təcavüzlər idi. Azərbaycanı bu bəlalardan qurtaran, ictimai-siyasi sabitliyə çatdıran Heydər Əliyev idi.

Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliyi ilə dediyi bu sözlər tariximizin yaddaşına qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur: *“Vaxt gələcək, bizim müqəddəs üçrəngli bayrağımız işğal olunmuş bütün torpaqlarda: Ağdamda, Füzulidə, Zəngilanda, Qubadlıda, Cəbrayılda, Kəlbəcərdə, Laçında, Şuşada, Ağdərədə, Xocalıda, Xocavənddə, Xankədidə dalğalanacaq”*. Həmin günlər gəlib çatdı. Artıq Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini tam bərpa etmişdir.

Uzun illərdən bəri düşmən tapdağı altında qalan torpaqların işğaldan azad edilməsi ilk növbədə Azərbaycan xalqının özünə inamını qaytardı, xalqın öz liderinə, Ali Baş Komandanımıza, prezidentimiz – İlham Əliyevə, dahi Heydər Əliyev ideyalarının ləyaqətli davamçısına inamını daha da möhkəmləndirdi.

Dissertasiyanın IV fəslı “Mədəni informasiyanın dil sistemində təqdimat formaları” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. IV fəslin birinci yarımfəsli “Konseptlər mədəni informasiyanın ifadə formalarıdır” adlanır.

Hər bir linqvokulturoloji sistem öz-özlüyündə fərqlidir. Bu fərqlilik çoxsaylı ümumi konseptləri özündə ehtiva edərək onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri dərk etməyə imkan yaradır.

Konseptual sistem insan beyninin təsəvvür, dərk etmə, dəyərləndirmə, verilən informasiyanı qoruma, dəyişmə, yenidən yaratma və ötürmə kimi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Qısa koqnitiv terminlər lüğəti”ndə konseptual sistemə belə tərif verilir: “Konseptual sistem – mental səviyyə və ya mental psixi təşkidir. Bu mental psixi təşkildə insan şüuruna məxsus bütün konseptlərin məcmusu, onların müəyyən bir qanun ilə düzülüşü öz əksini tapmışdır⁹⁴”.

Konseptual sistem anlayışı “dünya mənzərəsi” və “dünya modeli”, “insanın informasiya tezaurusu” terminləri ilə bilavasitə əlaqədardır. Konseptual sistem müxtəlif tipli mental təqdimatların və konseptlərin məcmusu kimi qəbul oluna bilər.

Konsept – koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışdır. Dilçilikdə konsept termini korrelyativ anlayışların bütöv bir paradigmini yaradır. Bu anlayışlar arasında konsept məzmunu və konsept sahəsi seçilir. Koqnitivizm mentalizmin bir növü kimi ətraf mühitin siqnallarının insan şüurunda əksini ifadə edir. Koqnitiv prosesin birinci dövründə fərdi və ya ictimai şüur ətraf mühitdən gələn informasiyanı qəbul edir. İkinci dövriyyədə bu informasiya ilə əlaqədar xüsusi bilgi yaranır. Üçüncü dövriyyədə isə artıq bu siqnalların əsasında təsəvvür yaranır.

Konsept – insanın dünya haqqındakı müəyyən mədəni təsəvvürlərini əks etdirən addır və adın assosiativ sahəsini təqdim edən qurğudur. Bundan əlavə, konsept-məzmun və məntiqi strukturları birləşdirən adın paradigmatik modelidir. Bu strukturlar mətn və diskurs səviyyələrində adların sintaqmatik münasibətləri

⁹⁴ Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина. – Москва: МГУ, – 1996. – 214 с.

əsasında müəyyənləşir. Semiotik konseptologiya dilçilik elminin yeni sahəsidir.

Y.S.Stepanov yazır: “Mədəni konseptlərin semiotikası ümumi səciyyəli anlayışları özündə ehtiva edir. Bu anlayışlar ümumbəşər mədəniyyətinin və ayrı-ayrı mədəniyyətlər dəyəri hesab olunur. Belə ümumbəşəri dəyərlərə “Qanun”, “Ədalət”, “Məhəbbət”, “İnanc”, “Ailə”, “Cəmiyyət” və s. konseptlər daxildir”⁹⁵.

Müqayisəli pragmatika baxımından universal səciyyəli, dil işarələri ilə ifadə olunan konseptual mahiyyətlərin reallaşma üsulları aktual problem hesab olunmalıdır. Hər hansı universal konsepti ifadə edən dil işarəsinin reallaşması, onun digər işarələr kontekstində funksionallaşması, bu və ya digər konseptual mahiyyətin nitq fəaliyyətində ifadəsi ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Dissertasiyanın IV fəslinin ikinci yarımfəslı “Mədəni informasiyanın poetik diskursda ifadəsi” adlanır. Poetik mətnlər müasir mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir. Poetik mətnlər insanı hər yerdə əhatə edir və antroposentrik paradigmanın mühüm hissəsi hesab olunur. XX əsrin əvvəllərində linqvopoetik istiqamətdə formalaşır. Bu dövrdən başlayaraq poeziya elmi nöqteyi-nəzərdən estetik fenomen kimi qavranılır. Poeziyanın estetik funksiyası arxa plana keçir. İlk planda isə poeziya və dilin struktur münasibətləri dil və poetikliyin qarşılıqlı təsirinin özəllikləri tədqiq olunmağa başlayır. Mətn bəzən kommunikatıv işarə kimi qavranılır.

O.S.Axmanova yazır: “Linqvistik və ekstralingvistik faktorların mürəkkəb kompleksinin təsiri ilə ifadə olunan və ümumi intensional istiqaməti ilə səciyyələnen mətnlər məcmusu diskurs adlanır”⁹⁶. Bu əsasən mətnin semiotik ünsiyyət modelinin və dil işarələrinin hamı tərəfindən başa düşülməsi ilə əlaqədardır. Mətnlərin istənilən intensional baxımdan təşkil olunmuş məcmusunu işarə → mətn → diskurs baxımından izah etmək mümkündür. Bəzi hallarda poeziya diskurs kimi qəbul olunur.

⁹⁵ Степанов, Ю.С. Семиотика концептов / Ю.С.Степанов. Сб.: Семиотика: Антология. Сост. – Москва: Наука, – 2001. – с. 603-612.

⁹⁶ Axmanova, O.C. Очерки по общей и русской лексикологии / O.C.Axmanova. – Москва: Наука, – 1997. – с. 40-43.

Fikrimizcə, diskursu semiotik paradıqm baxımından araşdırmaq məqsəddəuyğundur. Bu zaman diskurs “nitq”, “mətn” və “dialog” anlayışlarına münasibətdə növ kateqoriyası kimi götürülür. Diskursa kommunikantların təfəkkür və nitq fəaliyyətlərinin məcmusu kimi yanaşılır. Nitq və mətn diskursun iki aspekti kimi götürülür. Poetik diskurs bu əsas qanunauyğunluqları özündə ehtiva edir. Poetik diskurs danışanın ətraf ələmi dərk etmə və təqdim edə bilmə bacarıqları ilə bilavasitə bağlıdır. Dil işarəsi dildə denotativ mənalandırma funksiyasına malik olur.

Poetik işarə isə simvolik, obrazlı mənalandırma funksiyasını özündə ehtiva edir. Poetik işarə poetik diskursun əsas meyarı hesab olunur. Diskursun işarəyə münasibəti dildə diskursun yaranma mexanizminə şərait yaradır. Bu mexanizmlər xüsusi səciyyə daşıyır. Poetik işarənin dikkurs faktorları ilə əlaqəsindən danışarkən biz bu dil hadisəsinin əksi olan digər bir münasibəti də nəzərə almalıyıq. Çünki diskursdan işarəyə doğru uzanan əlaqənin araşdırılması daha vacibdir. Məhz bu əlaqələrin vasitəsilə dildə poetik diskurs mexanizmlərinin yaranmasından söhbət gedə bilər. Bu mexanizmlər dilin poetik reallığında diskurs və işarənin qarşılıqlı əlaqəsini özündə ehtiva edərək xüsusi xarakter daşıyır.

Dilin diskursiv təkamülü diskurs və işarənin mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərinə əsaslanır. Dilin uzual sahələrində işarənin diskursdan asılılığı müşahidə olunur. Poetik diskursda isə poetik işarə öz funksiyalarını dəqiq ifadə edir və beləliklə, diskursiv asılılıqdan uzaqlaşır. İşarə diskursiv, reallığın bir hissəsinə çevrildikdə diskursun fiquru kimi qəbul olunur.

Poetik diskurs – poeziyanın dildə mövcud olmasının əsas meyarı və mühüm şərtidir. “Poetik işarə – poetik diskurs” anlayışları bir-birini tamamlayır. İşarə yalnız poetik diskursa münasibətində poetik işarəyə çevrilir. Poetik diskurs da öz növbəsində poetik işarə olmadan öz əsas fundamental keyfiyyətindən – poetiklikdən məhrum olur. Poetik işarə konseptual səviyyədə yalnız işarədir. Bu işarə adi söz, nitqdə təsvirin forma və ya fiquru və ya mətnlə ifadə olunur, estetik çalar kəsb edir, poetik diskursa münasibətində estetikləşir.

“Poetik işarə – poetik diskurs” münasibəti – dilin estetikləşmə münasibətidir. Məsələn, biz metaforik formada “kitab” leksik

vahidini “bilik mənbəyi” adlandırırıq. Bu zaman “mənbə” sözü “kitab” leksik vahidinə münasibətdə ikinci nominativ funksiyaya malik olur. “Kitab” sözü poetik işarə kimi götürülən “mənbə” lekseminin dildə diskursiv ifadəsinə çevrilir.

Poetik diskurs poetik mətnlərin, eyni zamanda dildə və mədəniyyətdə mövcud olan təsəvvürlərin vəhdətidir. Poetik və dil işarələrinin qarşılıqlı müqayisəsi zamanı denotat və konnotatın semiotik funksiyaları dəyişir. Denotat işarədə strukturyaratma funksiyasını, konnotat isə motivləşdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Poetikliyin şifahi ifadəsi dilin folklor formalarında, yazılı ifadəsi isə klassik ədəbiyyatda öz əksini tapır. Poetik mətnlər qədim dövrlərdə ibtidai insanlarla birgə yaranmışdır. Bu mətnlər ritual funksiya daşıyır, müxtəlif ənənəvi rəqslərlə, hərəkətlərlə müşayiət olunurdular. Məşhur antropoloq Taylorun fikrincə, *bu əsasən duaetmələr, sakral mətnlər idi*⁹⁷.

İbtidai folklor mətnləri əsas məzmunu ilə deyil, fonetik kakafoniya ilə səciyyələnir. Beləliklə, ritmik paradigmdə yalnız poeziya deyil, sakral şeirlər, duaların mətnləri də ifadə olunurdu. Şərqdə belə ritmlərə əsaslanan dua mətnlərinə misal olaraq müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin ayələrini göstərmək olar. Qurani-Kərimin surələrinin mətnləri çox ritmik, ərəb dilinin fonetik və qrammatik qanunlarına uyğun və çox ahəngdardır.

Diskurs bir çox tədqiqatlarda işarənin konseptual cəhəti ilə əlaqələndirilir. zaman keçdikcə poeziyanın elm baxımdan araşdırılması poetik diskurs kateqoriyasına doğru istiqamətlənir. Poetik diskurs kateqoriyası təhlilin bütün aspektlərində poetik işarəyə əsaslanır. Bu iki kateqoriyanın əlaqəsi poetikanı linqvopoetikaya çevirir. Linqvopoetika isə semiotikanın əsas sahəsi kimi səciyyələnir.

Dissertasiyanın IV fəslinin üçüncü yarım fəslə “Mədəni informasiyanın frazeoloji semantikada ifadəsi” adlanır. Mədəni informasiya frazeoloji səviyyədə qorunub saxlanılır. Mədəni informasiya dil vahidlərinin semantikasi ilə ifadə olunur. Frazeoloji

⁹⁷ Тайлор, Э.Б. Первобытная культура / Э.Б.Тайлор. – Москва: Наука, – 1983. – с. 31-32.

vahidlər öz yığcamlığı ilə fərqlənir ki, bu da linqvokulturoloji təsviri asanlaşdırır.

Frazeoloji mənanın mədəni baxımdan markerləşməsi bu semantik vahidlərin linqvokulturoloji məzmunu tam əks etdirə bilməsi ilə əlaqədardır. Dildə linqvokulturoloji yanaşmada məna kateqoriallaşmış informasiya kimi dərk olunur. Müasir dövrümüzdə frazeoloji məna iki blokdan: denotativ-siqnifikativ və paradiqmatik bloklardan ibarət sistem kimi səciyyələnir.

Frazeoloji mənanın denotativ komponenti bir tərəfdən bu leksik vahidin ifadəsi olan obraz haqqındakı informasiya daşıyır, digər tərəfdən bu obrazla konkret referent arasında əlaqə yaranır. Denotativ komponent ifadə etdiyi mənanın hansı leksik-semantik qrupla əlaqədar olduğunu göstərir. Frazеoloji mənanın denotativ komponenti dünyanın diol mənzərəsinin strukturlaşma proseslərini əks etdirir. Denotativ – siqnifikativ bloka siqnifikativ komponentdən əlavə obraz, dəyər, intensiv kimi komponentlər də daxil edilir. V.fon Humboldt koqnitiv proseslərin obyektivləşməsində daxili formanın mühüm rolu olduğunu qeyd edirdi: “Daxili formanın timsalında biz insanın fikirlərinin və ideyalarının əlaqəsinin əsil mənzərəsini görürük”⁹⁸. Daxili forma linqvomədəni baxımdan fərqlidir. Eyni dil vahidi bir dildə bir informasiyanı, digər dildə isə tamamilə başqa informasiyanı ifadə edir.

Müasir frazeologiya nəzəriyyəsində linqvokulturoloji istiqamətin bir neçə növü müşahidə olunur. Buraya etnolinqvistik, linqvoölkəşünaslıq, linqvomədəni və etnopsixoloji istiqamətlər daxildir. Bu istiqamətlər V.N.Teliya, A.A.Potebnya, E.B.Taylor, Y.Tınyanov, E.M.Meletinskiy, B.V.Markov, A.F.Losev, A.A.Lipçart və başqalarının əsərlərində tədqiq olunmuşdur.

V.N.Teliya tərəfindən əsas qoyulmuş frazeologizmlərin linqvokulturoloji təhlili və təsviri metodunun əsas mahiyyəti frazeoloji işarənin məzmununun tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu metoda əsasən linqvomədəni məzmunu özündə ehtiva edən frazeologizm mədəni işarəyə çevrilir. Linqvokulturologiyanın aktual

⁹⁸ Гумбольдт, В. Язык и философия культуры / В.Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 1985. – с. 182-183.

nəzəri metodoloji problemi mədəniyyət, dil və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətini araşdırmaqdır. Mədəniyyət, dil və şəxsiyyət fenomenləri mədəni konseptosferdə öz əksini tapır. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, mədəni konseptosfer şəxsiyyət və dil konseptosferlərini özündə ehtiva edir. Mədəni konseptosfer frazeoloji birləşmələrin mənasının formalaşmasına şərait yaradır⁹⁹.

Görkəmli alim A.F.Losev mədəni konseptosferin dilin frazeoloji sisteminin formalaşmasında mühüm rolu olduğunu xüsusi qeyd etmişdir. A.F.Losev semiotik transpozisiya nəzəriyyəsini yaratmışdır. A.F.Losev yazır: *“Bir işarə sistemi digər işarə sisteminə keçir, yəni verbal işarə sistemi musiqiyə, rəqsə, kinoya və rəngkarlığa keçə bilir. Semiotik transpozisiyanı verbal işarələrin qeyri-verbal işarələrə keçməsi prosesi kimi başa düşmək olar”*¹⁰⁰.

Müasir dilçilikdə frazeoloji materialın seçimində iki prinsip mövcuddur: struktur və semantik prinsiplər. Dil materialının belə bölgüsü ilk növbədə frazeoloji işarələrin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Semantik prinsip frazeologiya prosesinin nəticəsini özündə ehtiva edir. Bu zaman mədəni konseptlər semantik komponentlər, sememlər və ya semlərlə ifadə olunur.

“Nəticə”də dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilərində irəli sürülən fikir və mülahizələr ümumiləşdirilmişdir:

1. Dil işarəsinin əsas funksional xüsusiyyəti onun real aləmin konseptuallaşma prosesindəki rolundan ibarətdir. Verbal səviyyədə konseptual məzmunun aktuallaşması mədəni mətnin və bilavasitə onunla əlaqədar olan, xüsusi əlamətlərə malik müəyyən dil işarələrinin mövcudluğu ilə şərtlənir.
2. Konsept – sosio-mədəni və mental-linqval vahid olaraq assosiativ sahənin bütün mümkün variantlarında reallaşır. Konseptin bu xüsusiyyəti dil işarələrinin funksionallaşmasında

⁹⁹ Телия, В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н.Телия. – Москва: Школа «Языки русской культуры», – 1996. – с.87-94.

¹⁰⁰ Лосев, А.Ф. Философия, Мифология. Культура / А.Ф.Лосев. – Москва: МГУ, – 1991. – с. 294-301.

- əks olunur və real nitqin aktuallaşması prosesində ifadə olunur. Burada məhz həmin mətnlə şərtlənən məna yaranır.
3. Dil işarələri öz imkanlarına görə digər semiotik sistemlərlə müqayisədə daha çox önəm daşıyır. Digər işarə sistemləri bəşər dili ilə ifadə olunaraq cəmiyyətdə dil daşıyıcıları arasında qarşılıqlı anlaşma yaradır.
 4. Dil işarələrinin dil daşıyıcıları arasında yaratdığı qarşılıqlı anlaşma cəmiyyətin ictimai həyatını və mədəniyyətini şərtləndirən dil şüuruna əsaslanaraq formalaşır. Konseptin verballaşma prosesinin tərkib hissələri kimi tarixi-mədəni mətn müəyyən konseptin semantik sahəsindəki və assosiativ əhatəsindəki inkişafı götürülür.
 5. Dil işarələrinin nitq prosesindəki funksionallaşması burada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsas nominativ mənanı yaradan, semantik mərkəzi təşkil edən dil işarəsinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dil eyni formada dərk olunaraq müxtəlif işarə sistemlərini qeyd edir, hətta ən mücərrəd anlayışlar belə dil vasitəsilə izah olunur.
 6. Sistem daxili münasibətlər baxımından dil işarəsi dil sisteminin elementi kimi motivə olunur. Nitq fəaliyyətində isə mətnin şərtləri ilə əlaqədar olaraq müəyyən dərəcədə motivləşir. Mənalandırılan danışan şəxs tərəfindən sərbəst seçilə bilməz, çünki dil kollektivi tərəfindən qəbul edilmiş forma olmalıdır. İşarənin əsas prinsipi onun qeyri-motivə xüsusiyyəti olsa da, dildə motivləşmə anlayışı özü nisbidir.
 7. Konseptual strukturlar və freymlər assosiativ sahələrlə əlaqələnən dəyişikliklərlə, işarə prosesindəki transformasiyalarla əlaqədardır. Mənalandırılanın mənasının formalaşması işarənin real nitq kontekstində aktuallaşması ilə şərtlənir. Dil işarəsinin iki tərəfi – mənalandırılan və mənalanan arasındakı münasibətlər ixtiyari deyildir.
 8. İşarə vasitələrinin nüvə mənaları real nitqdə və konkret mətn şəraitində verballaşır. Bu verballaşma prosesi dil sisteminin elementlərinin köməyi ilə ikili mənalandırma kimi qəbul olunur. Material formanın, işarənin tərkibindən istisna

- olunması mümkün deyildir. Çünki material formanın köməkliyi ilə kommunikasiya mümkün olur.
9. Mətnin mənayaradıcı mahiyyət kimi öyrənilməsi konseptual təhlilin aparılmasına şərait yaradır. Dil işarəsi səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Dilin təkamül prosesində semiotik əlaqələr dəyişir. Yeni funksional münasibətlər meydana çıxır.
 10. Dil işarəsinin funksional-koqnitiv xüsusiyyətləri dil vahidlərinin aktuallaşması prosesində aydınlaşaraq, müəyyən diskursun mahiyyəti və konseptual məzmunu ilə motivə olunur. Dil işarələrinin funksional-koqnitiv xüsusiyyətlərinin reallaşması konseptual sahələrin assosiativ formalarının inkişafı sayəsində baş verir.
 11. Dil işarəsi insanın dil-nitq fəaliyyətinin konseptual və semiotik sahələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasında iştirak edir. Dil vahidlərinin işarələnmə funksiyasına insanın dərk etmə fəaliyyətinin nəticələrinin ifadəsi və ictimai-tarixi təcrübənin qorunması və dərk edilməsi daxildir.
 12. Dil işarəsinin konseptuallaşma prosesində iştirakı sistem dil funksiyalarının representativ və nominativ mənalara formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, işarə iki mənalandırılanı: predmet və anlayışı ifadə edir. İşarə mənalandırılana münasibətdə həm predmetin, həm də anlayışın adını ifadə edir. Burada işarə ilə mənalandırılan iki tərəf (anlayış və predmet) qarşılaşdırılır.
 13. Simvolun tədqiqi insan mentallığının sosio-mədəni inkişafın fərdi və ictimai şüurun funksionallaşmasının tədqiqinə şərait yaradır. Estetik fenomenologiyanın tarixi dinamikada təhlili və simvolik formaların təkamülü aksiosferin funksionallaşması mexanizmi olub, eyni zamanda estetik dəyərlərin öyrənilməsinə şərait yaradır. Simvol nəzəriyyəsi insan şüurunun mahiyyətini və dərk etmə mexanizmini özündə ehtiva edir.
 14. Funksiya və anlayışlar dil vahidləri arasında müxtəlif münasibətləri ifadə edir. Qeyri-uzual, yeni freymlərin tərkibində mətn daxilində dil işarəsi qeyri-sabit xarakter

- daşıyır. Bu zaman məna işarənin ümumi potensialından kənara çıxaraq, yalnız həmin kontekstə məxsus anlayışla səciyyələnir.
15. Fərdlərin şüurunda hisslər vasitəsilə alınmış ümumi fikirlər adlarla ifadə olunur. Ad-insan şüurunda fikirlər arasında əlaqə yaradan məfhumdur və təfəkkürlə dili əlaqələndirən ümumi kateqoriyadır. Ad hisslərlə verilən informasiyanı mücərrəd təfəkkürə ötürən fikir formasıdır. Anlayış – təfəkkürün əsas formalarından biridir. Təfəkkür prosesi anlayışlara əsaslanır. Anlayış yekundur, ad isə əlaqələndiricidir.
 16. Dil işarəsinin strukturunda məzmun və forma münasibətləri aktuallaşır və üç aspekt: sintaktik, semantik və pragmatik aspektlər diqqət mərkəzində dayanır.
 17. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq linqvistik tədqiqatların mərkəzində insan, onun fəaliyyəti, insanın daxili aləmində və onu əhatə edən dünyada baş verən proseslərin dərk etmə və anlayışa təsiri dayanırdı. Nominativlik fəaliyyətində və müxtəlif nominasiyaların yaranmasında, dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində leksik, sintaktik və morfem səviyyələrində məna yaradıcılığının ən məhsuldar üsulu kimi metaforikləşmənin rolu danışılmazdır.
 18. Antropoloji paradigmdə insan və onun dili tədqiq olunur. Dil yalnız fərdi beyinlərdə və qəlblərdə cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin psixikasında mövcud olur. Dil işarəsi linqvokulturoloji solumun dil şüurundakı təzahüründə, mənanın semiotik seçimində, sistem-funksional münasibətlərin kateqorial, konseptual və semiotik formaların inkişafında bilavasitə iştirak edir. İnsan ətraf aləmi öz təfəkkürünün süzgecindən keçirərək qavrayır. Mədəniyyət dildə ifadə olunur, dil mədəniyyətin reallığıdır.
 19. Kommunikativ təsir mətnində reallaşır və mədəniyyətlərarası dialoq səviyyəsi ilə şərtlənir. Mətnə linqvokulturoloji obyektlərin ümumi semiotik modelinin şərhli linqvokulturema və linqvokulturoloji sahə anlayışlarının tədqiqi ilə konkretləşir. Linqvokulturema linqvokulturoloji obyektlərin təsvir vahididir. Linqvokulturemaların məzmununun və xüsusilə onların

mənasının araşdırılmasının dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətinin açılmasına şərait yaradır.

20. Konseptlər – mədəni informasiyanın ifadə formalarıdır. Dillər ieroqriflərdir. Bu ieroqriflər vasitəsilə insan ətraf aləmi öz təsəvvüründə yaradır. Bu zaman ətraf aləm də, insan təsəvvürü də oxşar obrazlar yaradır.
21. Diskursun semiotik paradıqm baxımından araşdırmaq məqsədəuyğundur. Bu zaman diskurs nitq, mətn və dialoq anlayışlarına münasibətdə növ kateqoriyası kimi götürülür. Diskursa kommunikanın təfəkkür və nitq fəaliyyətinin məcmusu kimi yanaşılır. Nitq və mətn diskursun iki aspekti kimi götürülür. Poetik diskurs bu əsas qanunauyğunluqları özündə ehtiva edir. Poetik diskurs danışanın ətraf aləmi dərk etmə və təqdim edə bilmə bacarıqları ilə bilavasitə bağlıdır. Poetik diskurs – poeziyanın dildə mövcud olmasının əsas meyarı və mühüm şərtidir.
22. Frazoloji mənanın mədəni baxımdan markerləşməsi bu semantik vahidlərin linqvokulturoloji məzmunu tam əks etdirə bilməsi ilə əlaqədardır. Dilə linqvokulturoloji yanaşmada məna kateqoriyalaşmış informasiya kimi dərk olunur.

Dissertasiyanın tam məzmununu əhatə edən aşağıdakı monoqrafiya, tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1. İşarə, onun təhlili və tipologiyası // – AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – ISSN 2224-9257. – Filologiya məsələləri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – № 8. – s. 191-197.
2. İşarə nəzəriyyəsində simvol fenomeni // – Dil və ədəbiyyat. – Beynəlxalq Elmi – nəzəri Jurnal. – ISSN 2218-7588. E-ISSN 2219-5513. – Bakı, – 2021. – № 2(116). – s. 315-317.
3. История изучения теории знаков в Восточном языкознании и философии // – INDEX COPERNICUS. International. Traekt. Nauki = Path of Science 2021, – Vol

7(9). 10.221/pos.74-3: – ISSN 2413-9009. Jezyk:RU.2021 – № 7(9). – 2014-2018.

4. Dil işarəsinin məna komponentləri // – AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – ISSN 2224-9257. – Filologiya məsələləri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – № 5. – s. 110-117.
5. İşarə nəzəriyyəsinin təkamülü // – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – SSN2707-9538. – Tədqiqlər. – Bakı: Elm təhsil. – 2021. – № 1-2. – s. 44-48.
<https://cloud.mail.ru/public/mPPo/Vmi9m2pkq>
6. Modal sözlərlə kontekstual məna arasında əlaqə // – III.KARABAGH International Congress of Modern Studies in Social Sciences and Humanites. –YEAR OF SHUSHA. IKSAD Publications. –PROCEEDING BOOK (VOLUME 5) – ISBN 978-625-8323-18-4. – Karabagh, Azerbaijan June 7-10, – 2022. – s. 281-284.
<https://www.karabaghconference.com/kitaplar>
7. Dilin işarə nəzəriyyələri // – AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – ISSN 2224-9257. – Filologiya məsələləri. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2022. – № 2. – s. 130-137.
8. Categorical signs of culture and linguistic culture // – Bishkek/Kyrgyzstan: International Scientific Symposium “Unity of Turkic Peoples – Turan.” dedicated to the 95th anniversary of the birth of the outstanding writer of the Turkic world Chinghiz Aytmatov. – ISBN: 978-625-00-1825-5. Orkid id: 0009-0005-2270-9584. – 24 december Kafkas Üniversitesi Basım Evi, Kars, Merkez. – 2023. – s. 85-89.
9. Dil vahidlərinin semiotik konsepsiyaları // – AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – ISSN2224-9257. – Filologiya məsələləri. – Bakı: Elm və təhsil. – 2023. – № 14. – s. 278-283.
10. Symbolization and its role in development of sign theory // WEB of SCIENCE. 13 AD ALTA-JOURNALOF INTERDISCIPLINARY RESEARCH. – The Authors

(January). – Volume 13, issue1, special XXXII. – 2023.– p. 190-194.
http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/130132/papers/A_36.pdf.

11. Dünyanın dil mənzərəsinin linqvokognitiv modelləşməsi. Linqvokulterema problemləri // – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – ISSN 2707-9538. – Tədqiqlər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2024. № 1-2. – s. 45-48.
12. Presentation of cultural information in lexicological semiotics // – International Scientific Symposium. – ISBN 978-625-94433-9-3. – The role of Nakchivan in the Formation of Turkic Unity 30 June, – Ankara/Türkiye. – Turkic World culture and Publishing House Turksan. – 2024. – s. 34-39.
13. Linguophlosophical and functional of culture essential // – International Scientific Symposium. From Social Analysis to Science Fiction-International Studdies and Global Interaction. ISBN 978-625-94433-1-7. – February 25, – 2024. – Ankara / Türkiye. – s. 79-83.
14. Dil sistemində mədəniyyətin linqvokulturoloji təqdimatı // – “Azərbaycan filologiyasında Heydər Əliyev mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfrans materialları. – Orkid id: 0009-0005-2270-9584. Heydər Əliyev – 101. – Bakı: Elm, – 2024. – s. 117-120.
15. Dil funksiyalarının semiotikası // – AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – ISSN 2224-9257. – Filologiya məsələləri. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2024. – № 8. – s. 55-61.
16. Leksikoloji və frazeoloji semiotikada mədəni informasiyanın təqdimatı // – AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Filologiya məsələləri. <https://doi.org/10.62837/2024.5.28> – ISSN 2224-9257. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2024. – № 5. – s. 28-33.
17. Mədəniyyət və linqvomədəniyyət: onların kategorial vahidləri və əlamətləri // – Dil və ədəbiyyat. (Beynəlxalq elmi-nəzəri журнал). – ISSN 2218-7588. E-ISSN 2219-5513. – Bakı: Elm və təhsil, – 2024. – 2(125). – s. 5-7.

<https://philology.bdu.info.az/dil-ve-edebiyat-beynelxalq-elmi-nezeri-jurnali>.

18. Отношения между именем, понятием и метафорой в системе языка // – Международный центр научного сотрудничества. – УДК 001.1 ББК 60 Н34.. ISBN 978-5-00236-455-8. <https://naukaip.ru/wp-content/uploads/2024/07/МК-2089.pdf>. – Пенза: Наука и просвещение, – 2024. – s. 148-152.
19. Personality Problem at the Linguocultural Level // – Young Scientist. – № 5 (129).
<https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6195/6061>.
<https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6195/6061>.
20. Dil işarəsinin ixtiyariliyi və funksiyaları // – Lerikdə konfrans. <https://cloud.mail.ru/public/YUEV/9DW72zNkL>
21. Формы содержания выражения языкового знака // – Международный центр научного сотрудничества. – УДК 001.1 ББК 60 Н36. ISBN 978-5-00236-467-1– Пенза: Наука и просвещение, – 2024. – s. 49-53.
<https://cloud.mail.ru/public/ESFR/p24N9x6cg>.
22. Dil vahidlərinə funksional-struktur yanaşma problemi // – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – ISSN 2707-9538. – Tədqiqlər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2024. – № 3-4. – s. 55-60.
<https://cloud.mail.ru/public/a97e/6hmvBtVEz>

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 İyun 2025-ci il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 May 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 08.05.2025
Kağız formatı: 60x84 1/16
Həcm: 89 890 işarə
Tiraj: 100